

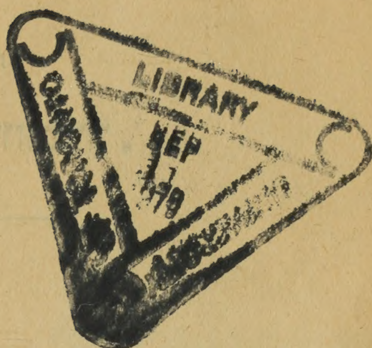
ר' ישראל סלנטר.

חייו, פעולותיו ותלמידיו.

מאת

שמואל רוזנפלד.

הוצאת „תושיה", ורשה.

Рабби Израэлъ Салантеръ.

Его жизнь. дѣятельность и послѣдователи.

Соч. С. Розенфельда.

Изданіе „ТУШІЯ“, Варшава.

въ тип. Бр. Левинъ-Эпштейнъ, Павья 38.
ВАРШАВА. 1914 г.

ר׳ ישראל סלנטר.

א.

במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה חיו היהודים אשר ברוסיה חיים מלאי ענין. היהדות הישנה בכלל לחמה על קיומה והמלחמה היתה ערוכה לשני עברים: כלפי פנים וכלפי חוץ. מקצת הענינים, אשר על אדותם ערכו את המלחמה, כבר היו קימים ועומדים מימים עברו ומקצתם אך עתה נהיו.

על המלחמה, אשר היתה נטשה ביהדות, בין החסידים והמתנגדים, או בין החסידות והמתנגדות, נוספה מלחמה חדשה– מלחמת היהדות וההשכלה. אם בראשונה לחמה היהדות הישנה, המקובלת והמסורית מלחמת תגרה, ותהי מלחמתה השניה, בעקרה, רק מלחמת מגן: היהדות בקשה רק מפלט לה; כל חפצה היה אך להסתתר ולמצא מגן לעצמה עד אשר יעבר זעם, וימי המצור, אשר שמו עליה מן החוץ, יחלופו.

מקרי התנגשות בודדים, בין היהדות הישנה ההיסטורית ובין ההשכלה, היו גם לפנים. יש אשר קמה היהדות הישנה על יחידים בעלי השכלה על אשר באו „למעת זמורת זר בכרם בית ישראל״. אך המקרים היחידים הללו לא השאירו כל רשם אחריהם. חלוצי השכלה בודדים, במקומות בודדים, לחמו בודדים על נפשם ונצחונם או מפלתם לא הסבו תשומת־לב מרובה אליהם. אם נצחו המשכילים במקרים האלה, עדין לא היתה היהדות הישנה מנוצחת, וכי נפלו – לא היה נצחונה של היהדות גדול.

בימים ההם – ותנועת השכלה טרם היתה.

ובשנות הארבעים למאה התשע עשרה נשתנה המצב תכלית שנוי. זרם השכלה הציף את היהדות אשר בליטא וזמוט ויעמיד את היהודים, יושבי ערים ועירות רבות, ב„סכנה״. אז החלה מלחמת היהדות בהשכלה במקומות רבים פעם אחת. ההשכלה

היתה לתנועה. וכי ילחמו בתנועה כלה, יש אשר הרדיפות, אשר ירדפו את וושאי האידיאה, נשמת התנועה, רק יועילו להגביר ולחזק את הנשוא, את האידיאה עצמה, וישימו „זר מעונים" לראשי הנושאים...

וכחותיהם של שני הצדדים אשר עמדו בקרב לא היו שוים. בראש הלוחמים מלחמת ההשכלה עמדה ממלכת רוסיה מזוינה „כיד המלך"... ומצד שכנגד עמדה היהדות בודדה מזוינה — רק ברוחה. העת, או רוח העת עמדה, גם היא על צדם של מגיני ההשכלה.

היהדות צמצמה את כל כחותיה במלחמתה זו. כל התגרות אשר נפלו ונתקימו ביהדות עד הימים ההם תדלו. ה„מחלוקות לשם שמים" אשר נחלקו בישראל בטלו. החסידים כאלו השלימו שלום־זמני עם המתנגדים; חלוקי הדעות שבין בעלי הפשט ובעלי הפלפול בין המתנגדים עצמם כמו נשכחו לגמרי. המלחמה כלפי חוץ התישה כחן והמעיטה ערכן של המלחמות והתגרות בבית פנימה.

נוהגים אנו לקרא תקופות שלמות בשמותיהם של אותם האנשים, אשר נראה לנו כאלו הניחו את חותמם על תקופה זו או אחרת, או אשר בהם נתרכז רוח החיה של התקופה. כי נדבר על תקופה זו, אשר בה נלחמה המתנגדות בחסידות, ונקראה בשמותיהם של הגאון מווילנה ורבי שניאור זלמן מלאדי. וכי נחפץ לקרא בשמות אנשים את התקופה אשר בה נלחמה ההשכלה ביהדות המסורית — ונקראה בשמותיהם של הד"ר ליליענטאל ורבי ישראל סלנטר.

בעת אחת החלו שני האנשים האלה לפעול על הלך רוחה של היהדות הליטאית. כל אחד מהם פעל על פי דרכו, כל אחד על פי המטבע אשר טבע ולפי הסתכלות־עולמו.

ויקם האחד מול השני. ושניהם השליכו מטבעות־אש תוך מהנה היהודים ועל המטבעות חרותות שתי „הסתכליות־עולם", אשר האחת היתה ההפך מן השניה.

על מטבעתו של הד״ר ליליענטאל היו חרותות המלים:
ד ע א ת ה ע ו ל ם!
ועל מטבעתו של רבי ישראל סלנטר חרותות היו המלים:
ד ע א ת ע צ מ ך!

בעת אשר ליליענטאל היה ירא את הבערות הנוראה בה היתה היהדות הליטאית שקועה, היה רבי ישראל סלנטר ירא את תשוקת הדעת, שכבר היתה נכרת אז ביהדות אשר בליטא.

לכן היה ליליענטאל דורש;

— התפשטו את הקליפה הצרה, אשר בה אתם מתכוצים; צאו מתוך ארבע אמותיכם, אשר אתם מצטמצמים בהן, וראיתם: מה נאה ומה גדול העולם, אשר חכה יחכה לבאכם!

וסלנטר היה דורש:

— התרכזו לתוככם; הצטמצמו במפת הצר—מרחב לבכם, וראיתם: כי העולם אפס והבל כל מעשהו, וכי אין שוה לאדם להיותו רודף אחריו.

ליליענטאל יעץ: לאחד את „היהדות הצרופה״ עם ה„השכלה הצרופה״ וליפות את הראשונה ביפיפותה של יפת, וסלנטר — לזרות את התבן מן הבר, לבר את תוכה של היהדות ולנצרה מכל תערובות; ליליענטאל בקש להרחיב גבולות מחשבתו של היהודי, וסלנטר—להעמיק את הרגש ולהכניע את המחשבה תחתיו; ליליענטאל חפש אחרי אמצעים, אשר יועילו להפוך את היהודי שבאדם ל א י ש, וסלנטר בקש והאמין כי מצא את הדרך איך יקדיש היהודי את האדם שבו לאלהים. דרכו של ליליענטאל הוביל ממזרח למערב, ודרכו של סלנטר—ממערב למזרח.

ויעמדו שני האנשים האלה כאויבים מוכנים לקרב זה מול זה. ויאחז האחד את כלי זינו בידו, מוכן להתנפל, ויהי השני לבוש מגן, מוכן להשיב מכות האויב אחור.

ואם כל אחד מאתנו, אשר יתענין כמעט בהתפתחות החיים הקולטוריים של היהודים במאה שעברה, ידע את ליליענטאל ואת מעשהו, הנה אך מעטים ימצאו אשר ידעו את רבי ישראל סלנטר ואת אשר פעל הוא. ומה הפלא? ליליענטאל היה המנצח בקרב, וסלנטר— המנוצח. ודרכו של עולם הוא, כי שמו של המנצח

נשא על שפתי רבים ושמו של המנוצח מהרה ישכח...

מוצאים אנו את שמו של סלנטר — וגם זה אך לעתים רחוקות — באותה הספרות, אשר היתה לנחלה אך לאנשים מספר וברבות הימים ילך מספר האנשים ההם הלוך והתמעט. ספריו אך מעטים המה, ובהיות אך מעטים דורשיהם כמעט אשר אינם בנמצא.

ובפרט אשר אך המעט מרובי תורתו העלה על ספר ויתרו הטיף ברבים מפה לאזן וישארו דבריו חתומים בלבות האנשים תלמידיו שומעי לקחו. ובמות האנשים נשתכחה תורתו ושמות ספריו הולכים ונשכחים מבין החיים.

ובכל זאת היה האיש סלנטר, לפי כחותיו הנפשיים ולפי פעולתו הכבירה אשר פעל על בני דורו, אחד מאנשי המופת היותר מצוינים, אשר קמו בישראל במאה התשע עשרה.

ומי לא ידע כי הרוח אשר בנפש הגבור לא תמוד במדת ההצלחה, אשר קמה לעזור לו על דרכו?..

ב.

רבי ישראל סלנטר נולד ביום הששי לחדש חשון בשנת תקע״א (3 נובימבר 1810) בעיר זאגר א), אשר בפלך קובנה. אביו, ר׳ זאב וואלף ליפא היה ראשונה רב בגולדינגן (קורלאנד) ואחרי כן בעיר טילז. בין הרבנים חשבוהו לגאון ויהי מפורסם בחבורו „הגהות בן אריה״ על תלמוד בבלי שחבר.

א) מקום מולדתו של ר״י סלנטר לא נדע בדיוק. מר עמיל בנימין במחברתו: „Rabbi Isroel Lipkin. Sein Leben u. Wirken“ (Berlin 1899) מציין, כי ר״י נולד בזאגר, פלך קובנה. כך היא גם דעתו של פ י ן בספרו „כנסת ישראל“ (ווארשה 1886). אך מהר״ם שטיינשניידר בספרו „עיר ווילנה“ קורא בשם העיר טילז כעיר מולדתו של הר״י. לפנים, כשראה מאמרי זה אור במאסף „Пережитое“ אחזתי בדעת שטיינשניידר, יען כלם מודים שאבי ר״י היה רב בעירו, והערים, אשר בהן ישב על כסא הרבנות, הנה רק גולדינגן וטילז ובשום מקום לא נמצא כי היה רב בזאגר. אבל עדים חיים, כמו הסופר י. דיניזון, מעידים בודאות כי בזאגר נולד — ואחזתי בדעתם של האחרונים. ראה גם בהקדמה לספר „אבן ישראל“ (ווארשה 1883). —

בשנת השתים עשרה לחייו ב) כבר מוצאים אנו את ישראל הצעיר והוא נשוא אשה וסמוך על שלחן חותנו רבי יעקב אייזנשטיין, או „יענקעל יענטעס״, על שם אשתו ג), בעיר סאלאנט.

בעיר הקטנה הזאת נחרץ גורלו של האדם הגדול. בעודנו כמעט ילד כבשוהו כבמכבש ברזל ויציבו גבולות לרוחו. בגבולות הללו גדל, חי ויפעל כל ימי חייו. ושם העירה סאלאנט היה לשם־לואי לו כל הימים.

בעודנו ילד הצטין בכשרונותיו הגדולים, ביושר לבבו וצדקתו. כבר אז לא היה חונף את עצמו ויהי רגיל להתבונן אל כל אשר יעשה בנפשו פנימה, ואל העילות אשר הניעו אותו לעשות כך או כך בין במלי דעלמא ובין במלי דשמיא.

ובהיותו יושב כל הימים על התורה, הצטמצמה גם הבקרת, שהיה מבקר את עצמו, ביחוד בענינים השייכים ללמוד התורה. כפי שהיה מקובל בימים ההם, היה גם הוא לומד על דרך הפלפול והיה מתהדר בהמצאות חריפות ובשכלו החד. פתאום התבונן, כי בהיותו מתפלפל איננו מכון כלל להבין לאמתו את הענין שהנהו מתפלפל עליו, אלא כונתו העקרית להתגאות בפני חבריו ומוריו, אשר היו מהללים את רוהב דעתו... ויהי לו כמעט לטבע שני לחפש אחרי חדודים וחלוקים ול„שיטתות״— ויעבור עליו מה.

אך כמעט עמד על הסרונו — ויתרחק מן הפלפול לגמרי. מאז היה משתדל בלמודו לשמוע רק אל אשר השכל הישר יורהו ולעמוד—על־ידי הפשט והקצור — על אמתו של דבר.

עברו ימים מועטים והלמדן הצעיר שוב התבונן, כי יותר משהוא משתוקק לעמוד על האמת שבדבר למודיו, הנהו חפץ להראות את יושר שכלו למען התפאר בו... כי לא האמת תורה לו את חפצו, כי אם להפך: החפץ להתפאר מניח חותמו על האמת... אז התיר לעצמו שנית את הפלפול ד). עתה הלא ידע, כי אחרי אשר קצר כח האדם להכריע, איזה מדרכי הלמוד הוא

ב) עמיל בנימין שם, צד 7. — ג) שם. —

ד) ראה בהקדמה לשבועון „התבונה״, שי״ל ע״י ר׳י״ס (ממל 1861). —

באמת היותר טוב, אין לו לאדם בכלל במה להתפאר ולהתגאות.

ושני מורים היו לו לרבי ישראל בסאלאנט. הרב הסאלאנטי, רבי צבי הירש ברוידה, גדול הדור וגאון עולם היה מלמדו תורה וגפ״ת, ורבי יוסף זונדל איש תם ה) ומקצת תנוני היה מלמדו מוסר, פרישות ויראת אלהים. האחרון, שהיה תלמידו המובהק של ר״ח מוואלוזין, פעל עליו פעולה כבירה ויקן את לב הנער הרך להיותו הולך כל הימים בדרך אשר התוה לו.

רבי יוסף זונדל היה צדיק תמים ועניו גדול — עניו שאינו מרגיש בענותנותו. מטבעי היה „נחבא אל הכלים״ הן בתורתו והן במדותיו. הוא ידע ידיעה ברורה ומחלטת, כי עדין לא הגיע עד לאותה המדרגה, שכל „איש יהודי״ מחויב להגיע. לכן לא היה נוהג ללבוש אותם הבגדים, שהיו לובשים היהודים הלומדים בימים ההם, כי מי ומה הוא אשר יחקה את מעשיהם ויתראה כמוהם? מי אשר לא ידעהו ולא ידע את דרכי חייו, חשבהו לאדם פשוט וגם — אף כי מעולם לא עלתה על דעתו ולא היה בלבבו החפץ להיות „נסתר״ ו). מקור קבוע לפרנסתו לא היה לו. יש אשר אחז במלמדות והיה מלמד תורה נערים אחדים ובשכר הלמוד אשר קבל היה מתפרנס בצמצום גדול. ויש אשר

ה) „פעם אחת מצאו את רבי זונדל בלילה שעושה בידיו מרצפת אבנים ברחוב אחד, מלוכלך בטיט ורפש, לכבוד אמו, שהיתה מהלכת שם תמיד לבית המדרש... כן פעם אחת מצאו אותו עומד אצל הדלת הקטנה שבחצר שלו ובידו פטיש ומסמרים ומכה בפטיש במסמרים בזריזות. ונודע אח״כ טעם העסק: מפני שנתקלקל המנעל והיה נסגר מאליו, עד שהעניים, המחזירים על הפתחים, לא יכלו לפתוח הדלת״. (אור ישראל לרבי יצחק בלאזר. ווילנה תר״ס, צד 122).

ז) „... בילדותי שמעתי מפי הרב המפורסם בעולם מוה״ר גרשון אמשטרדם מווילנה, כי הוא לא הכיר את החסיד מהרי״ז. אך פעם אחת נקרה החסיד לעיר ווילנה והביא מכתב מיוחד מסאלאנט להרב מהור״ג הנ״ל. החסיד נכנס לבית רבי גרשון, עמד אצל הפתח והושיט לו את המכתב. הרב מהור״ג חשב אותו לאיש פשוט, כמו אחד העגלונים וכדומה, ורצה להנהותו בעד טרחתו. קרא אותו החדרה והושיט לו כוס יי״ש ובקש אותו לשתות. מובן מאליו, כי החסיד לא סרב בדבר — כי כל מה שאומר לך בעה״ב עשה. ושתה מעט יי״ש. אח״כ אמר לו הרב מהור״ג: הלא אתם הנכם מעיר סאלאנט, מה שלום החסיד רבי זונדל? וענה אותו מה שענה. אחרי כן התחיל רבי גרשון להרחיב עמו הדבור אדות החסיד

אחז במסחר; היה נוסע למימל הקרובה והביא עמו סחורה לסאלאנט ומרוית קמעא בסחורתו. ופתאום היה נעלם לגמרי מן העין, וישב בודד באיזו עירה קטנה ויהי ל„פרוש״. אך מעולם לא נהנה משלחנם של אחרים. על עלבון אשר עלבו אותו לא היה משיב. אדרבא, הוא היה מקבל את העלבון באהבה ז) בהיותו מאמין באמונה שלמה, כי ככל אשר יוסיף האדם לקבל באהבה את עולה של הגלות ואת הבזיונות, אשר אנשים יבוו אותו, כן יוסיפו לו על שכרו בעולם הבא ח).

רבי זונדל זה, הפשוט וירא האלהים, מצא חן בעיני רבי ישראל הצעיר וימשך את לבבו אחריו. וכשהיה רבי זונדל יוצא מחוץ לעיר, לשוח בשדה וביער הקרוב וללמוד מוסר בתשאי — היה רבי ישראל מתגנב בלאט, הלך אחריו והתבונן ממחבאו אל

הנ"ל והתחיל לגמגם בתשובתו ולמעט את מעלתו. מתוך הדברים עלה בלבבו, אולי זהו החסיד? הן למשמע אוזן שמע, כי אין נכר עליו כלל. אמר לו הרב מהר"ג: הגידו לי האמת, מה שמכם? אמר לו: שמי זונדא. אמר לו רבי גרשון: ה׳ רצון יראיו יעשה, אשר לא יהיה נכר בכם כלל" (שם, צד 124).

ז) „... כאשר נסע בחורה מעיר מיר לשוב לביתו ולעירו סאלאנט, נזדמן לו לנסוע יחד בעגלה עם אנשים סוחרים, שנסעו לעיר מימל לרגל מסחרם. הסוחרים לא ידעו ולא הכירו אותו, ולמראה עיניהם החזיקו אותו לאיש פשוט, עני והדיוט. האנשים הסוחרים לא היו מאנשי היראה, וכל הדרך לעגו לו והרבו עליו דברי שחוק ולצון. ויהי בדרך במלון, והחסיד הנ"ל שכב לישון על איזה ספסל כדרך העניים הפחותים. הסוחרים הנ"ל כטוב לבם התלחשו יחד — הנה העני הפחות הזה ישן, נגיע נר דלוק אל זקנו ונהבהב את שער זקנו כמעט, וכן עשו. כאשר הרגיש החסיד הזה בתוך שנתו, פתאום שמעו קול דבור יוצא מפיו: „עוד מעט", כי נתעוררה בקרבו השמחה על הבזיון הגדול אשר מקבל מהם, ויחרדו האנשים ונבהלו מעט. אכן בכ"ז לא שמו אל לבם וכל הדרך שחקו ולעגו לו באין מעצר לרוחם. האנשים הסוחרים באו לעיר מימל ונתישבו לרגל מסחרם, והחסיד מהרי"ז שב לעירו והתחיל אז לעסוק באיזה מסחר. בהמשך הימים נקרה ג"כ לעיר מימל. פעם אחת פגשו האנשים הסוחרים את החסיד הנ"ל בשוק והנה הוא מדבר וממתיק סוד עם איש אחד השוב ונכבד בעיר. ויתמהו האנשים איש אל רעהו. וכאשר חקרו אחריו נודע להם כי זהו הגאון החסיד מהרי"ז, ובאו ונשתטחו לפניו ובקשו ממנו שימחול להם על אשר עשו לו בדרך נסיעתו עמהם. החסיד נעתר להם ומחל להם אך בתנאי שיקבלו על עצמם, שלא ללעוג ולהתלוצץ לשום אדם כל ימי חייהם" (שם צד, 123).

ח) שם צד 70 במכתב ר"ז לבנו.—

כל אשר עשה, ורבי זונדל לא ידע. פעם אחת התבונן רבי זונדל כי רבי ישראל נמצא בקרבתו, ויפן אליו ויאמר:

— ישראל, למוד „מוסר" והיה ירא שמים!

והדברים המעטים האלה פעלו פעולה כבירה על הנער ויהיו לנר לו על דרכו ט). מן היום ההוא היה רבי ישראל קורא לרבי זונדל: „רבי" והיה רואה בו „אור לישראל". ועוד בימי זקנותו היה רבי ישראל אומר על עצמו, שלא הגיע אפילו עד לקרסוליו של רבי זונדל י).

ואף על פי כן עלה רבי ישראל על רבותיו. גדול היה בגאוניותו מרבו רבי צבי הירש ברוידה, אשר למדו תורה, ויעל בחסידותו ובמעשהו ובפעולתו הרבה בעניני מוסר על רבי זונדל, אשר למדו מדות.

גם הוא היה כל ימיו „נחבא אל הכלים". מעולם לא קפץ בראש, כל ימיו מאן לקבל עליו את עולה של הרבנות, ויהי צנוע גדול בכל מעשהו, עניו אמתי וכל הימים היה עמל בעצמו — כי הטוב יקום לו כטבע שני. אבל מעולם לא יכול להשאר רק בארבע אמותיו ולחיות רק לעצמו, מבלי אשר יביא תועלת גם לאחרים.

אחרי אשר כבר היה שקוע בלמוד המוסר ובהיותו עוד צעיר לימים, עלתה על דעתו להתנהג בפרישות, להיות נבדל מאנשים ולמצא לעצמו איזו עירה רחוקה, מקום אשר איש לא ידע אותו ולא יבטלו אותו מעסוק בתורה ויראה. עברו ימים מועטים ויתנחם על מחשבתו — יען כי הפרישות תעכב בו לעשות דבר גם לתועלתם של אחרים. ודרך אשר כזה — אמר לנפשו — לא יתכן יא).

ט) שם צד 31. —

י) ראה בהקדמה לשבועון „התבונה", הנזכר לעיל, וזה לשונו שם: „ויצקתי מים ע"י מורי הרב מ' יוסף זונדל היושב בירושלים ת"ו, ועד כה לא הגעתי לקרסוליו. הוא היה סולם מוצב ארצה, טרוד בטרדת המסחר לבקש טרפו כדרך בע"ב, אשר מחיתם כבד לפניהם, וראשו מגיע השמימה בטרדה גדולה מדי לחיי נפשו".

יא) בהיות הרי"ס בווילנה „קרה מקרה אשר הרגישו באיש אחד כי דרכו

עוד בימי בחרותו החל רבי ישראל להכין את עצמו לעבודת הכלל על פי דרכו, לדאוג לעמו ולצאת לעזרתו. אך הכין את עצמו לא רק למלחמה, כי אם גם לשלום. למלחמה — בזרם ההשכלה שבא מן החוץ, לשלום — בין הזרמים המתנגדים זה לזה תוך היהדות פנימה.

כי ברבע הראשון למאה שעברה נמצאו בערי ליטא אנשים רבים, שהחסידות פעלה עליהם פעולה משונה מאד. אחרי אשר „טעמו קמעא" מן החסידות, שוב לא יכלו להסתפק ב„למוד היבש" של התלמוד והפוסקים, בחדודים והמצאות, כאשר הסתפקו לפנים; המח המחודד והלב שנתיבש החלו להרגיש צורך בלחלוחית מעט, בחיי־רגש קמעא ובתורה שבלב. אך היהדות המתנגדית, השלחן ערוך לכל פרטיו וסעיפיו היה נתון בלבם כל כך עמוק, עד אשר לא יכלו בשום אופן להתקרב אל החסידות לגמרי, והחסידים היו זרים לנפשם עוד יותר מן החסידות. ההדוה החסידית, מקצת קלות־הראש שלהם בנוגע להשלחן ערוך, אי־שימת־לב מצדם להלמוד הנהוג — כל אלה יחד עכבו בהם מקבל את תורת החסידות שהושטה להם.

והלב והרגש שבאדם דרשו, בכל זאת, תפקידם; השכל הקר והיבש דרש, בכל זאת, מעט דמיון חפשי. אז נמצאו אנשים מספר, אשר עמלו לפשר בין החסידות והמתנגדות, בין המח והלב, בין השכל והדמיון. בעוד הגאון רבי מנשה איליער יב) חי, נסה גם הוא לפשר בין אלה ולא עלתה בידו. הקרח הנורא, אשר הפיץ הגאון מווילנה על כל סביביו, אבד כל צמח, אשר

נסתרה. הוא היה עוסק במלאכת נסירת נסרים, ואנשים הרגישו בו כי הוא לבוש תפילין כל היום, כי שפתותיו מרחשין כל היום וכדומה. רבים חפצו להתחקות אחרי צפונות האיש הלזה, לידע מה טיבו, ובאו אל אדמו"ר רו"ם לבקש ממנו לקרא את האיש הזה ולהודע ממנו תכן עניניו. אדמו"ר ענה להם בזה"ל: הנה האיש, אשר הוא ברום המעלה בחכמה ויראת חטא, אינני מאמין אשר לעת בזאת יסתיר את עצמו, יהיה נחבא אל הכלים, ישב בדד וידום, בבלי לדאוג גם בעד הדור" (אור ישראל לר"י בלאזר, צד 111). —

יב) ראה בן פורת לרבי מרדכי פלונגיאן (ווילנה 1858) צד 13 ומצד 90 עד 93.

היה דורש חמימות כמעט, למען יצמח. רבי ישראל סלנטר שוב החל בעבודה זאת, אבל השתמש למטרה זו באמצעים אחרים מאשר השתמש רבי מנשה. הוא הוסיף אמנם מעט תורה שבלב ללמודים היבשים שאחזו בהם; הוא התיר להוסיף גם דמיון חפשי כמעט על השכל הנקשה, גם חיי הרגש הכיר לטוב — אך הסממנים הללו היו ממין אחר ושונה מאלו של החסידים. ושם סם־החיים, אשר הושיט הוא לבני דורו, הוא — מוסר.

אם החסידות הכריזה על העצבות שלא תבא בקהל החסידים, הכריז רבי ישראל על השמחה; אם החסידות צותה לעבוד את אלהים מתוך חדוה, צוה המוסר לעבוד את אלהים מתוך כובד־ראש ורצינות. העצבות מביאה לידי סילוק שכינה — תורה תחסידות; השמחה מביאה לידי קלות־ראש — מורה המוסר.

וכעושה שלום הופיע גם בין בעלי הפלפול ובעלי הפשט. חלשה והשאית היתה אמנם ההתנגדות בין אלה ואלה, אך לגמרי לא חדלה. מן הישיבות שקמו בליטא נמצאו כאלו שראו את תכליתו של הלמוד בלמוד עצמו; העסק בלמוד הוא גם תכליתו. הדוד המח, לאסוקי שמעתתא שלמה מקוצו של יוד ולתלות הרים בשערה, זאת היתה להם חכמת התורה. ויש מהנה אשר אמרו: תכלית הלמוד — המעשה, קיום התורה. הדרך הישר בלמוד הוא איפא זה, המקיל לאדם לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא ולהורות הלכה למעשה. הדרך הזאת האחת היא דרך הפשט. הפלפול רק מסבך ומעקם את הישר, מרחיק את הלומד מן האמת ואיננו מניח לו לעמוד על הלכה פסוקה. רבי ישראל סלנטר בא כמפשר בין אלה:

מתחילה ילמוד אדם על דרך הפשט עד הגיעו לבקיאות גדולה בכל ענפי התלמוד והפוסקים. ובשעה שאדם לומד, עליו לציר לעצמו איזו שאלה מענינו שעליו למצא תשובה ברורה למען השיב לשואל יג). אז יבור את התוך שבענין וישננו בעל פה, ב„שפת האם" (זשארגון) עד היותו בהיר וברור לו. וכשהגיע אדם בידיעותיו עד למדרגה זו בכל הנוגע לחיים הדתיים, יכול אחרי כן להשתמש גם בפלפול, וגם מחויב הוא להשתמש בו.

יג) ראה בהקדמה ל„התבונה" הנ"ל וב„אור לישראל" צד 110.

ג.

בעקרו הכין רבי ישראל את עצמו לבנות מבצרים להיהדות, אשר יגינו עליה בפני ההשכלה; למשוך אחריו את לב היהודי, אשר כבר החל להמשך אחרי העולם, ולהחזירו אל גבולו. לתכלית זאת היה עמל ימים רבים לפתח ולברר את היסוד הדתי־מוסרי שביהדות, למען יהיה נוח להתקבל על הלב בבלי כל הכנות. ויהי די לו רק במעט התבוננות. קודם כל בקש רבי ישראל לפעול על לבות ה„בעלי בתים״ — רוב מנינה ורוב בנינה של האומה הישראלית. ודוקא באלה בחר להיותם חומר לעבוד, יען ראה והבין כי הדור הצעיר, אשר כבר הרית בריחה של ההשכלה, ובהפקרות ופריקת עול ניחא לו, לא ילך אחריו ולא ישמע לו. ועוד זאת: ראה רבי ישראל כי גם רובי האבות, אשר לכתחילה לא ימנעו את בניהם מן ההשכלה, הנה בעבור שנים ובראותם איך בניהם מתרחקים מהמה, הם מצטערים צער גדול ומתחרטים על אשר לא ראו את הנולד, לא שמו לבם לחנוך בניהם ויתנו להם לצאת מן הגבולות, אשר גבלו ראשונים. בצערם של האבות הללו אמר רבי ישראל להשתמש — להשיב את לב האבות לתשובה ויראת שמים, כי יתבוננו אל דרכם ומעשיהם וממילא יתנכו את בניהם בדרך התורה והמצוה והיהדות תשוב לאיתנה.

בעודו אברך כבר יצא לו לרבי ישראל שם בליטא כגאון ואיש המעלה, אשר רק מעטים כמהו. בהגיע לו שנת השלשים לקחוהו נכבדי ווילנה וישימוהו ל„ראש ישיבה״ בישיבת „רבי זיילים״ המפורסמה, במצאם כי עולה הוא בכל מעלותיו על הגאון רבי מרדכי מלצר, שהיה עד אז ראש הישיבה ההיא.

בשנת 1840 (ת״ר) בא לווילנה יד). ויקצבו לו בשכרו ארבעה

יד) על דבר השנה, אשר בה בא רבי ישראל סלנטר לווילנה, ישנם חלוקי דעות. ר׳ ש״י פין בספרו „כנסת ישראל״ כותב, כי שנת באו לווילנה היא תר״ך (1842). שטיינשניידר בספרו „עיר ווילנה״ כותב, כי רי״ס בא לווילנה

רובל לשבוע, ולשבוע שחל בו יום טוב — שמונה רובל, וגם דירת חנם קבעו לו.

„ובהיות שני „המאורות הגדולים״ — רבי ישראל סלנטר ורבי מרדכי מלצר במשרה אחת, וכל אחד נכוה מחריפות חברו, התקנאו זה בזה ותהי מריבה גדולה ביניהם. בראשונה בחר לו הר״י כמה תלמידים ויסר עמהם לבית מדרש אחר וקבע שם ישיבתו״. אך הריבות לא חדלו ומחרחרי ריב משני הצדדים לא שקטו. כראות רבי ישראל כי אין סוף לדברי־הריב, מחל בענות רוחו על כבודו ועזב את ישיבת ר׳ מיילא. אז יסד לו ישיבה במגרש זאריצי. וגם את ה„דף גמרא״ היה לומד בבית המדרש עם בעלי־בתים, ואחד מנכבדי ווילנה, ר׳ חיים באסקים, החזיקו בכל צרכיו.

בשנת תר״ו בא משה מונטיפיורי לווילנא. בבקרו אז את רוב בתי המדרשים אשר בעיר, בקר גם את בית־הכנסת הזאריצי וגם את ישיבת רבי ישראל. על ידי מליצו, הד״ר לוי, דבר מונטיפיורי עם רבי ישראל והוכיחו על אשר לא ידע לדבר בשפה הרוסית. רבי ישראל הצטדק, באשר יכול, במשך חצי השעה. אך בהזכיר לו הד״ר לוי את „עלילת דמשק״ והוכיח לו, כי בלי השפה השלטת אי אפשר לו ליהודי בעל שם שכמוהו להגן על ישראל בצר לו, נשתתק רבי ישראל ומונטופיורי עזב את הבית, אשר בעליו לא הפיקו רצון ממנו (טו).

בסאלאנט הכין ר׳ ישראל את עצמו לעבודה ובווילנה מצא כר נרחב לעבודתו, ויחל לעבוד ולפעול. פה חי בכבוד גדול, אף כי היה בורח מן הכבוד והיה מונע את עצמו ממנו. גאוניותו וענותו, יראתו את אלהים וצדקתו הרבה הביאו לידי כך — כי אנשי ווילנא חשבו אותו, את הצעיר, לראש וראשון בעיר.

בשנת ת״ר (1840) ומסתיע בזה בכתב ההזמנה, ששלחו נכבדי ווילנה לר״י כשקראו אותו לעמוד בראש ישיבת ר׳ מיילא, וכתב ההזמנה נכתב ונחתם בשנת ת״ר. גם רבי יצחק בלאזר כותב בספרו „אור ישראל״ הנזכר, כי תשע שנים גר ר״י בווילנה. והמכתבים ששלח אחרי כן מקובנה לווילנה נכתבו בשנת תר״ט (1849). לכן אחזתי בדעת האומרים כי בשנת ת״ר בא ר״י לווילנה.

(טו) ש״ש בספרו הנזכר, צד 129.

אז החל רבי ישראל ליסד חברות וקבוצים קטנים ללמוד המוסר. אחרי ימים מעטים יסד גם בית־מוסר כללי בחצרו של רבי זלמן ברבי אוריה, לפי שרבים מבעלי הבתים אשר בעיר היו מתקבצים ולומדים בהתלהבות גדולה ובהתבוננות עמוקה את הספרים „מסלת ישרים" ו„חובת הלבבות", ויש אשר רבי ישראל עצמו היה גם דורש בפניהם.

בהשתדלותו נדפסו בווילנה (בשנת 1844) הספר „חשבון הנפש" לרבי מנדל מסטנוב והספר „גורן נכון" לרבי שלמה בן גבירול. בשני הספרים האלה השתמש להפצת למוד המוסר, אשר בעקרו הוא מיוסד על חשבון הנפש.

ורבי ישראל לא הסתפק רק בעבודה של הפצת המוסר בלבד. הוא היה מעורר את בני עדתו גם לצדקה ולגמילות חסדים ויהי מן המעַשים הראשונים בעיר. וכמו בעניני תורה כן גם בעניני צדקה לא היו דבריו שבים ריקם.

בשנת 1848 (תר"ט) בהיות מחלת ההלירע בווילנה היה מעורר את לבות בני עירו לבל יפול רוחם עליהם, לבל ייראו את המחלה ויעזרו איש את אחיו להצילו מידי המות. ובערב יום הכפורים, בשנה ההיא, צוה להדביק מודעות על דלתות כל בתי־התפלה אשר בעיר, והזהיר את העם לבל יענו בצום נפשם ביום הכפורים, כי ימעטו באמירת פיוט וירבו לשות בחוץ. וביום הכפורים, כתום תפלת השחרית, עלה רבי ישראל על הבמה ובידו פרוסת „לעקאך", ברך „בורא מיני מזונות" ויאכל לעיני כל העם — למען אשר יראו בעלי־הבתים ויעשו כמהו. אחד הנכבדים, מן המתפללים בבית הזה, התנשא ממקומו ויקרא בקול: „האם אין לנו רבנים ומוצי"ם היודעים דיני פקוח נפשות, והם לא התירו בפרהסיא כמוהו". ותהום אז כל הכנסיה, אך רבי ישראל היה שוקט ולא התחרט על מעשהו טז).

בווילנה היה הדבר, כי פעם אחת אֻחר לבוא אל בית

טז) שטיינשניידר ב„עיר ווילנה" צד 130 ; עמיל בנימין במחברתו הנזכרת צד 24 ו„השחר" שנה עשירית צד 230,1. העובדא הזאת היתה חומר לפר ד. פרישמאן בספורו „שלשה שאכלו".

תפלתו לתפלת כל נדרי, וישתוממו רבים. לסוף נודע הדבר, כי בלכתו לפנות ערב לבית התפלה, וישמע קול ילד עברי בוכה. ויסר אל הבית וירא והנה אין שם איש, כי כל בני הבית הלכו לבית התפלה, ויעזבו את הילד בידי אחותו הקטנה והיא נמה את שנתה. וישאר ר׳ ישראל את הילדים, אף התאמץ להרגיע את הילד הבוכה ולישנהו, ובין כה עברה שעת התפלה ואם הילד שבה הביתה.

כי השתתף רבי ישראל כל ימיו בצערם של אחרים ויעזר לאחרים גם יותר מכפי כחו, ומעולם לא היתה לו יראתו את אלהים לשטן על דרכו.

פעם אחת התאונן לפניו אחד העניים, כי כבר נסה את כחו בעבודות שונות ואיננו מצליח, ועתה גדל עניו מאד ואינו יודע מאין יבוא עזרו. נשארה לפניו רק הדרך האחת — לסובב בעירות קטנות כ„מגיד״. אבל חסרון אחד יש לו המעכב בו — איננו יודע מה לדרוש! וישב רבי ישראל אל שלחן עבודתו, ערך לו שתי דרשות והקריא אותן לפני העני, אף שנן אותן לו פעמים אחדות עד אשר היו שגורות בפיו, ויהי האדם למגיד ומצא לו די מחיתו יז).

ובכלל היה רבי ישראל מתנהג בכבוד גדול עם העניים ויראת הכבוד היה ירא את העניים המחזירים על הפתחים — יען ענוים ונכאי רוח המה ואלהים מבקש את העני יח).

רבים היו אשר פנו אליו בבקשותיהם, כי יתן להם מכתבי תעודה המגידים ישרם. בכלל היה זהיר מאד בנתינת מכתבים כאלה, כי למיחש הלא מבעי — פן יתן מכשול לפני עור, אשר יסמוך על מכתב־התעודה. אך אחרי אשר נתן לאיש מכתב אשר כזה, שוב לא דרשהו בחזרה — גם אחרי אשר נתפש האיש ונודע לכל, שאין זה שוה שרבי ישראל ימליץ עליו. וטעם נתן למנהגו זה:

— אחרי אשר מסרתי את המכתב לידי האיש, הרי הוא

יז) „אור ישראל״ לר״י בלאזר, צד 117. — יח) שם.—

שלו במתנה ממני, וכי אכוף אותו להשיבו לידי הרי זאת גזלה ממש יט).

לאו מלתא זוטרתא היא להכשיל את הרבים, אבל מי זה יהין להעריך גדל העברה של המביש את פני חברו — בדרשו ממנו להשיב את המכתב לידי נותנו?

כי אף שהיה רבי ישראל בורח מן הכבוד ומתרחק ממנו, גם מכתבים שנכתבו אליו בתארי כבוד לא היה מראה לאיש והיה בוש גם בעצמו לקראם, היה מקפיד גדול וזהיר מאד בכבודם של אחרים. ומעולם לא נפגע כבוד איש בגללו.—

— הכבוד כהבטחון —היה אומר— מדה אחת להם. כשאני לעצמי ובכל הנוגע למחיתי, עלי להיות בעל בטחון ולא לדאוג ליום מחר, אבל במקום שהדבר נוגע לאחר, עלי לדאוג היום למהרתו; בנוגע לאחר אסור לו לאדם לחיות בבטחון כ)...

הרבה עמל רבי ישראל על המדה: לאהוב בני אנשים זרים לו כאשר יאהב את בני ביתו הוא. מובן, כי ההפך עלה בידו: רגש אהבתו לבניו הצטנן ויתיחס אליהם כמו שהתיחס, לפני זה, לבנים זרים. הוי עובדא, כי שנים רבות כסדרן לא ראה את בנו, אשר גר בעיר אחרת. וכאשר נפגשו הושיט האב שלום לבנו בקרירות בלתי מצויה ולא נתפעל מאומה על הפגישה, כאלו זה רק ימים אחדים אשר ראהו. ובעת אשר בנו השני חי בעוני ותוסר כל והיה רעב ללחם, לא הקשיב לדברי המעתירים עליו שישתדל בעבור בנו — יען גם בשביל עצמו לא היה משתדל ולא היה מבקש דבר מאחרים. ולו היה זר מבקש טובתו, בודאי שהיה משתדל לטובתו כא).

בשנת 1884 נוסד בווילנה בית המדרש הראשון לרבנים. הממשלה —בהסכם עם משכילי העת ההיא— הציעה לפני רבי ישראל שיקבל עליו להיות המשגיח הראשי בבית הזה. וימאן רבי ישראל לקחת עליו את המשרה הזאת, בראותו כי מן הבית החדש לא תצא תורה, וההשכלה אשר תצא ממנו תהי צוררת ליהדות הישנה.

יט) שם צד 19—17.— כ) שם.— כא) שם צד 118.—

ובווילנה היה בעת ההיא עסקן בצרכי צבור ומשכיל ידוע ושמו טראכטנברג (ד"ר). וישאל המשכיל הזה את פי רבי ישראל: מדוע איננו חפץ להיות משגיח בבית מדרש הרבנים? ויענהו רבי ישראל:

— אינו דומה רב לדוקטור, הרופא חולים. הרופאים של עכשו עמלים, על הרוב, לטובת העשירים, והרב צריך לעמול לטובת העניים. השאלה הדתית הנה לעני השואל שאלת החיים. ובכדי שהרב ידע לענות כהוגן על כל דבר קשה אשר יבוא לפניו, אין די לו להיות רק בקי בכל ענפי התורה, התלמוד והפוסקים, כי עליו להיות גם ירא־שמים גדול ומאמין אדוק. קשה לשער, כי התלמידים, אשר יצאו מבית מדרשכם החדש להיות רבנים בישראל, יצטינו בכל המעלות שמניתי כב).

את המשרה אשר הציעו לפניו לא קבל על עצמו. וביראו לנפשו פן תרדפהו הממשלה על מאונו, ויתחמק ויעזב את ווילנה (בשנת 1849) ויבוא לקובנה. בראשית באו לקובנה הסכים לשרת במשרת־הקהל, למען מצאו לחם לפרנסת ביתו כג). אך בראותו אחרי ימים מועטים, כי עבודת הקהל מבטלת אותו מן הלמוד ומרחיקתו מן המטרה העקרית, אשר שם לו בחיים: להפיץ את למוד המוסר בעמו, התפטר ממשמרתו ויחי בעוני ובצמצום גדול מאשר קצב לו הנדיב רבי צבי הירש ניוויאזר. בלב דוי הסכים לקבל קצבה מיד הנדיב, אבל ראה את עצמו כאלו הוא מתפרנס מן הגזל. בעת ההיא התאכסן אצלו רב אחד ממקורביו, וכאשר שמו לפניהם את ארוחת הצהרים, פנה רבי ישראל אל האורח ויאמר:

— לך הותר לאכל, הכל כשר!

ויתמה הרב לדברי בעל הבית, ויבאר לו רבי ישראל את דבריו:

— לדידי — אמר — כל העולה על שלחני הוא גזל גמור,

כב) עמיל בנימין, במהברתו צד 10. —

כג) בלאזר, „אור ישראל" צד 113. —

אך אחרי אשר כבר קניתיו בשנוי מעשה כשר הוא לדידך.

וכאשר מתה עליו אשתו מצאו בין חפציה צרור כסף, אשר התחכמה לקמץ קמעא קמעא מפרנסת הבית. ומבלי שים לב לדהקותו, לא אבה רבי ישראל לגעת בכסף זה הנמצא — יען הוא מתפרנס מכסף זרים ואין לו חלק בכסף אשר אשתו קבצה, ויצו לתתו לעניים...

ויותר ממה שהיה צריך לו לפרנסתו בצמצום, לא היה מקבל שום מתנה מאיש. והתיר לעצמו להתפרנס משל אחרים, רק יען כי באופן זה תהיה היכלת בידו לפעול פעולות יותר חשובות מאשר יוכל לפעול בהיותו מתפרנס מיגיע כפיו, כשם שהיה לומד בספרים של אחרים, אחרי אשר לא היה יכול לקנותם בדמיו. ועד יום מותו לא שנה את דרכו והנהגתו בפרט זה. בחורף האחרון לחייו, בהיותו בעיר קניגסברג, בא אחד הגבירים לבקרו בחליו. וירא הגביר את עניו ויאמר להשאיר לרבי ישראל סכום כסף הגון לכלכלתו. ויפן לאחד ממקורביו של החולה והציע לפניו שיבקש מרבי ישראל, כי יסכים לקבל מידו את המתנה. אך רבי ישראל מאן לקבלה. ויחפץ הגביר לקנות להחולה טלית חדשה, על כל פנים, אחרי אשר ראה את טליתו יכבר היתה אכולת עש, וימאן רבי ישראל לקבל גם מתנה קטנה זו. העתיר עליו מקורבו דברים, וידבר על לבו כי לא יעמוד במאונו, והוסיף: „לו הרוחתי כסף מעט, הייתי גם אני קונה לי טלית חדשה״.

— כן -ענה רבי ישראל— לו א נ י הרוחתי מעט כסף, כי אז קניתי לי גם אני כד)...

אחרי אשר פרק מעליו עולם של צרכיו הגשמיים, השקיע את עצמו —בשבתו בקובנה— בדאגותיו לתורה ולהפצת המוסר. ויהי עמל לעצמו ולאחרים. אחרי אשר עברו עליו ירחים אחדים בעבודתו זאת, וכבר חדל האיש מדבר שיחות חולין ומה גם דברים בטלים.

פעם אחת ראו מקורבי רבי ישראל והוא מטיל עם אחד

כד) שם.—

היהודים ומדבר עמו במלי דעלמא — ויתמהו. וכשהביעו לו המקורבים את תמיהתם אמר להם:

— אסון קרה לאיש הזה ויהי מר נפש, וגמילות חסד אמתית היתה זאת, כי הסירותי ממנו את עצבותו. הן לא תאמרו, כי בשיחה מוסרית הייתי יכול לשמח את לבבו כה)!

בשנה הראשונה לשבתו בקובנה ראו אותו עובד בלי הרף והרבה יותר מכפי כחותיו. בווילנה קם בית המדרש לרבנים „ויעש שמות בישראל" ובקובנה ראה את רוח־ההשכלה, או הופש־הדעת, המתפשטים בעם עוד הרבה יותר מאשר בווילנה. והדבר הזה עוד הגדיל פחד־ההשכלה בלבו. ויותר מאשר ירא את ההשכלה עצמה, היה ירא את החדוש שבה, המושך עליה חוט של חן לגבי כל אלה אשר לא ידעו אותה עד עתה. ולדור הצעיר שברוסיה הלא חדשה היתה ההשכלה, וירא רבי ישראל ויירא פן ילך הדור הצעיר אחריה ויעזב את היהדות לגמרי. ובאמת, כאשר הוכיחו הימים הבאים — לא היה הפחד הזה פחד שוא. ויותר מאשר ירא ומאשר שנא את ההשכלה בכלל, היה שונא לבתי־מדרש־הרבנים, אפילו לאלה שבחוץ לארץ — אף כי ראש בית המדרש לרבנים בברלין, הד"ר עזריאל הילדסהיימר, היה אחד מידידי רבי ישראל היותר קרובים אליו כו).

כעבר עת קצרה אחרי באו לקובנה, יסד פה בית־מוסר מיוחד. לבית־מדרשו של ניוויאזר קבץ אברכים במספר הגון, אשר למדו כל הימים בתלמוד ונפ"ת והוא הטיף בפניהם, לעתים קרובות, דברי מוסר. האברכים הללו הכינו את עצמם להיות רבנים, ורבי ישראל ראה בהם, באלה הרבנים האמתיים תרים בפני הרבנים המזויפים, אשר הכינו בווילנה.

וגם זאת היתה חדשה בישראל — כי יכינו אנשים את עצמם בכונה תחילה להיות רבנים. יהודים לומדים ויראי אלהים עסקו בתורה לשמה — לשמה של התורה, ולא לשם כל מטרה חצונית. עמד רבי ישראל ודרש: למוד תורה לשמה — הינו ללמוד בכדי להיות לרב. ידע הדורש, שאין דרשתו מתאמת

כה) שם צד 112. — כו) עמיל בנימין במחברתו צד 11. —

לאותו הפשט המקובל מאז בנוגע ללמוד לשמה; אך משום „עת לעשות״ הפר את הפשט המקובל ויבור לו אחר תחתיו כז).

ובשבתו בקובנה לא הסיח דעתו גם מווילנה, ודאג גם לנטיעי המוסר, אשר נטע שם. מקובנה הוא כותב מכתבים לאנשי שלומו בווילנה ומעיר את לבם להחזיק במוסר לעצמם ולבל יתרשלו להפיצו גם בין הקרובים אליהם ואשר את תורת המוסר טרם ידעו כח).

המכתבים האלה מוכיחים, כי אחרי אשר עזב רבי ישראל את ווילנה הלך ענין המוסר הלך ורפה ולמודו —כפי שיסדו הוא— הלך ודל. בחמשת המכתבים, ששלח לווילנה בשנה הראשונה אחרי אשר עזבה, הוא מוכיח את האנשים, אשר אליהם המכתבים ערוכים (למי נשלחו המכתבים לא פורש), על עצלותם בעבודה הגדולה, אשר הוטלה עליהם. אך תוכחתו מרחוק, כפי הנראה, לא הועילה הרבה. אדמת ווילנה לא קלטה היטב את זרע המוסר, אשר רבי ישראל זרע שם.

בקובנה הצליח הרבה יותר במעשהו. פה נספחו אליו בעלי בתים אחדים מנשואי הפנים אשר בעיר. מרחוק קמו לעזר לו בעבודתו: רבו לפנים רבי זונדל מסאלאנט; רבי אלכסנדר משה לפידות מראסיין ורבי שמואל לובצר מווילנה כט).

ד.

כל ימיו היה רבי ישראל עמל על כך — שמדותיו הטובות של האדם ומעלותיו תהיינה לו כטבע שני וימלא אחריהן לא מאשר צִוָה עליהן מפי הגבורה, אלא מפני שאחרת איננו יכול. שגור היה בפיו: אל יתאוה האדם, למשל, לקנינו של חברו לא מפני שכתוב בתורה: „לא תחמוד״, אלא כמו שהאדם איננו תאב לאכול דגים באושים המעלים צחנה, וכמו שהנהו מתרחק מהריח

כז) בלאזר שם צד 112. —

כח) המכתבים האלה נדפסו ב„אור ישראל״ לרי״ב מצד 40 והלאה. —

כט) ראה מאמרו של א. פרידמאן, ב„המליץ״ לשנת 1897 גליון 108. —

דיח בלתי־נעים. כל אדם —כך היה אומר— יכול להגיע לידי מדרגה גבוהה זו. אם אך ירגיל את עצמו בכך וישוה את ממרתו זאת נגד עיניו תמיד. ההרגל, ההתבוננות והבקרת, אשר יבקר האדם את עצמו, והפשפוש שיפשפש תמיד במעשיו המה יביאוהו למטרתו.

לכן אנו שומעים את רבי ישראל והוא משנן וחוזר ומשנן לתלמידיו ומקורביו, כי יסוד המוסר — הוא המעשה, או החנוך המעשי. בלשוננו: „פראקטישע איבונג״. ודרך החנוך במוסר איננו אחד ומסוים לכל אדם. כל אחד ואחד צריך להתחנך במוסר על פי דרכו ולפי טבעו. אם הנהו כעסן, למשל, עליו לדקדק בעצמו ולהתרגל לבל יקפיד אפילו במקצת אם איש אחר יפגע בו; לבל יטור איבה בלבבו לשום חי, ימחול לאלה אשר חטאו נגדו ויותר על כבודו. וכן הדבר גם בשאר „חולשות״ שהאדם נגוע בהן מטבעו ל). האיש הבא למשוך את חברו. לבית־המוסר, צריך לדעת את חברו תחלה ולהכיר בחולשותיו. עליו להבין הבנה עמוקה, באיזו פרטים צריך חברו להתחנך תחלה. לכל אחד ואחד, לפי כחותיו הנפשיים, צריך להכין אותם האמצעיים, המסוגלים ביותר לחזק את לבבו. אחרי אשר לאו כל אדם זוכה להיות מומחה לרפא כל נגעי לבבו של חברו, לכן צריך לחלק את עבודת הרפואה בין אחדים מאנשי הסגולה. כל אחד מנוטעי נטיעות המוסר יבור לו אותו חלק עבודה לאשר הנהו מוכן, ואשר מתאים ביותר לרוחו. והכל יעשה בסבלנות ובאהבה. אל יכעס המלמד על חברו בראותו, כי דברי המוסר אינם מתקבלים על לבבו באותה המהירות שהמלמד היה חפץ בה. אי אפשר לדרוש מן האדם, כי המוסר יחדר ללבבו בפעם אחת, כי גם תורת המוסר תורה היא ולמוד היא צריכה ושנון היא צריכה ואיננה נקנית במשיכה לבית המוסר גרידא. ואל יתגאה המלמד מוסר על הלומד. בכדי ללמד מוסר לאחרים צריך המלמד עצמו לאחוז במוסר, לדקדק היטב בכל הליכותיו ולראות כל אדם בעין יפה.

ל) בלאזר שם, צד 66—65.

עיקר למודו של היהודי הוא התלמוד. אך ביום השבת יסור לבית־המוסר. מובן, כי טוב הוא אשר יעשה האדם אם יבוא עוד פעם או פעמים לבית־המוסר גם בימות החול, לו רק לרגעים מעטים, למען אשר יחדש בלבו את הרושם אשר נשא אתו מבית־המוסר אחרי הלמוד שלמד שם ביום השבת. לכן צריך לדאוג, כי בית־המוסר יהיה מיוסד באופן אשר לא תהי כל מניעה לאדם מבא אל הבית בכל עת ועוגה אשר יחפץ לא). והרבה טעמים לדבר, מפני מה נחוץ שיהיה דוקא בית מיוחד למוסר ואין די לו לאדם ללמוד מוסר בביתו או בבית המדרש: בכדי שלא יבוש האדם לרצות כל נגעי לבבו, להתלהב בלמודו ולא יהיה עליו לחוש פן נמצא בן אדם בקרבתו המביט אחריו; כל אשר יבוא מן החוץ אל הבית ויראה איך אנשים יושבים ולומדים מוסר, אי אפשר שלא ילמוד גם הוא; וערך תעמולתי גדול הוא אם יהיה נודע בעיר, שיש בית מיוחד ללמוד המוסר, וכל אשר יעבר על פני הבית וידע, כי בבית הזה יהודים לומדים מוסר לב).

ובכדי אשר המוסר יחדר עמוק ללב אין ללמדו באותו הנגון שלומדים גמרא. הנגון הזה, המקובל בלמוד גמרא, מועיל רק ל ה ב נ ת העניז, אך אין הדבר הלמד נקנה על ידו ואיננו חודר לבבות. למען אשר הדבר הלמד יחדר עמוק ללב, יש לאדם צורך בהתפעלות, התפשטות הגשמיות, קול עצב, התלהבות עצומה, אף צריך הוא לציר לעצמו את הענין בתמונות מוחשיות. הרבה תועלת למוסר בהאחזת הרעיון בתמונה, בציור מוחשי ובולט, וצריך האדם לראות בחוש את הענויים הצפויים לו אם ענויי הגוף ואם ענויי הנפש לג).

וככל אשר נוסיף לשמוע את עצותיו ה מ ע ש י ו ת שהוא יועץ למקורביו איך ובמה לעורר את האחרים למוסר; ככל אשר נוסיף להכיר באותם האמצעיים שהוא אומר להשתמש בהם להפצת רעיונו וככל אשר נוסיף לשמוע את דרשותיו במקצוע

לא) שם, צד 40, 47, 49. 50, 66 ועוד.
לב) שם, צד 37—36. — לג) שם, צד 33, 38—36. —

זה — כה נוסיף לראות כי מתרחק הוא הלך והתרחק מאותה הנקודה שעמד עליה בראשונה. אם בראשונה כלל גדול היה בידו: חיב אדם לאהוב את הטוב בשביל שהוא טוב, ויאחז לאחרונה בהפוכו: אל יעשה אדם את הרע מפני העונש הקשה הצפוי לו על עשותו את הרע.

כי בכל אשר למד ולִמד שומעים אנחנו את האזהרה: אל תשכחו, כי הגיהנם נמצא והשאול פוער פיו לבלוע אותנו. כל אדם —כותב רבי ישראל— חיב להרגיש תמיד כאלו חרב חדה מונחת לו בין ירכותיו ופתחו של גיהנם פתוח לו מתחתיו לד). כמעט בכל דרשותיו הוא מדבר על שכר ועונש; תמיד הוא מזכיר לשומעיו, כי אלהינו הוא אל קנא ונוקם ואיננו מותר אפילו כחוט השערה. כל האומר: הקדוש ברוך הוא ותרן— יותרו מעותיו. יען העולם הזה הוא עובר וכחלום יעוף, לכן אין כל דמיון בין הענויים אשר יסבול האדם פה בארץ והענויים אשר יסבול בעולם הבא אפילו על עבירה קלה שבקלות לה). לכן יורה המוסר: אם כל ימיו ילמוד היהודי מוסר שעה אחת ליום, ויצא לו מזה רק זאת, שפעם אחת לא ידבר לשון הרע הרי כבר עשה „עסק טוב״ לו).

וככל אשר נוסיף להתבונן אל המוסר־המעשי גופא, אל בית־המוסר ולבעלי־המוסר החיים, כן יוסיף עב הענן לרדת ולפרוש צלו על האנשים ועל מעשיהם, ואימה, פחד ומרה שחורה ימלאו את כל סביבתם.

בית המוסר פתוח היה לפני כל איש ואיש, בין שהוא זקן או נער, עשיר או עני, סוחר או בעל מלאכה לז). אך בעיקרו שם רבי ישראל את לבו —כאמור— אל היהודים הבעלי־בתים,

---

לד) שם, צד 110. בתלמוד אמרו (סנהדרין ז.): „לעולם יראה דין עצמו כאילו חרב מונחת לו בין ירכותיו וגיהנם פתוחה לו מתחתיו״. ר״י היה אומר: דין לאו דוקא, כי הוא הדין בכל אדם ובכל שעה.

לה) דברי רי״ס ב„אגרת המוסר״ שלו, שנדפסה בספר „אמרי בינה״ (ווילנא 1878) וגם בשאר מקומות.

לו) בלאור בספרו הנזכר צד 36 ובמקומות אחרים

לז) שם, צד 32.

הטרודים כל ימיהם בפרנסה ובדאגות חיונה ואין לבם הולך אחרי המחשבים השבונות נפשותיהם; ואף כי זיק „יראת שמים" טרם עומם בלבם, בכל זאת אין להם הפנאי להפסק רגע ממלאכתם ולהתבונן — מה חדל האדם, וכי כל מעשהו אפס ואין. בשביל האנשים האלה נוסד בית־המוסר. פה נמצאו ספרי מוסר במספר הגון ואל הבית היה כל אדם יכול לבוא מעלות השחר עד אחרי חצות הלילה, ולהתבונן אל דרכיו ומעשיו.

בין השמשות, ואפלה בבית־המוסר. אל הבית יבוא יהודי, ראשו מוטה על חזהו ודומם יעמוד בפנת הבית ופניו מפנים אל הכותל. והיהודי הבא לא ידע ולא יכיר: הישנו איש עמו בבית או יחידי הנהו. את ראשו יתמוך בזרועותיו, את פניו יטמון בכפות ידיו ובעיני רוחו אל תוך תוכו יביט. כל רעיונותיו מתרכזים בנקודה אחת — נקודת המוסר, וכלו עסוק בהתבוננות וחשבון הנפש. בשעה זו עבודה רבה וכבדה מוטלת עליו: בכל עומק הכרתו הוא צריך להכיר באפיסותו של העולם; בכל עוצם השגתו עליו להשיג כי האדם הבל, הבל הבלים כל מעשהו; בחושו הציורי הוא צריך לצייר לעצמו „בתמונות מוחשיות" כל מיני העונשים שמענישים בהם את החוטא ביום הדין ועליו לשום את עצמו רשע, שכל מדורי הגיהנם לא יספיקו לו. והאל הקנא והנוקם סופר ומונה את חטאיו ואיננו מותר לו אפילו כחוט השערה. הנהו עומד ומתבונן, ומציר ומביט „בתמונות המוחשיות" ומרגיש איך החרב החדה חותכת לו בין ירכותיו, רואה את הגיהנם פתוח מתחתיו — ואימה חשכה נופלת עליו. פחד גדול יאחזהו והיהודי מתפרץ בבכי מר כהמר על המת. בעל המוסר מבכה את עצמו. כזאת יעשה גם השני, גם השלישי, העשירי וכל הבא אל הבית. הבית האפל ימלא בכיות, יללות ואנחות וחרדה תאחז את כל העומדים בבית־המוסר. כל אחד בוכה ומתחנן על עצמו, על „צרור חטאיו" שכבר חטא ואשם או על החטאים והאשמות אשר עוד יחטא ויאשם בעתיד. התפעלות של תשובה וחרטה תלך הלך וגדל. הלך והתחזק; האנשים הבוכים יוסיפו להתפשט מעצמותם ופתאום — הס, הכל מחשים ומקשיבים.

הזקן, או הגדול שבחבורה קורא בקול איזה פסוק או מאמר הנוגע עד הנפש ומביא את השומעים לידי התפשטות הגשמיות והתלהבות עוד ביתר שאת, מטיל עליהם אימת הדין עוד ביתר תוקף — בהיות הדברים יוצאים מפי „איש מהימן״. ונקל היה למצוא פסוקים או מאמרים כאלה. על הרוב היו משתמשים בפסוקים או מאמרים מעין אלה: „בכל עת יהיו בגדיך לבנים ושמן על ראשך לא יחסר״; „שוב יום אחד לפני מיתתך״; „דע מאין באת וכו׳״; „והסירות לב אבן וגו׳״; „השיבנו ה׳ אליך ונשובה״ וכיוצא באלה.

הגדול שבחבורה היה מקריא לפני בעלי המוסר פסוק אחד או מאמר אחד והשומעים, הכואבים והמפחדים, היו עונים אחריו כלם פה אחד בקול קורע לבבות, בבכיות ויללות והיו משננים אותו המאמר או הפסוק בהתלהבות עצומה כל כך, עד שאפסו כחותיהם. אז יקריא הקורא פסוק שני או מאמר אחר, ושוב יענו השומעים בקול־בוכים, ואחרי הפסוק השני יבוא השלישי והרביעי וכה ימשך הדבר שעות שלמות בלי הרף. על הרוב היו מסימים את סדר העבודה הזאת בקריאת: „אנא ד׳ הושיעה נא״, והיו מתפללים מעריב באימה ורתת כאשר יתפללו בערב יום הכפורים.

היו ימים, ביחוד במוצאי שבת וערב ראשי החדשים, היה אחד מזקני בעלי המוסר מתחיל בדברי מוסר. בדברים האלה לא היה לא פלפול ולא דרוש ולא צל של מגידות. דברים פשוטים אבל איומים היו, אשר ירדו חדרי בטן והטילו סערה בלב. וכאשר תמו דברי המוסר החלו היללות.

ה.

רבים המה אשר נסו לפַיֵם את מהותה של תורת המוסר, אפיה וסמניה המובהקים, ולמצוא בדברי ימי האנושית תורה דוגמתה. המנסים חפצו למצוא בסיס־פלוסופי לתנועה המוסרית, או – לראות במוסר שיטה פלוסופית יוצרת חיים ומכלכלתם.

יש אשר דמו לראות במוסר תמצית מוסרה של היהדות לח). ויש אשר אמרו לראות במוסר הדן של החברות המוסריות, אשר נוסדו באנגליה ואמריקה, שמטרתן: חזוק מדותיו הטובות של האדם ביחוסו אל העולם אשר על סביבו לט). ויש אשר אמרו למצא דמיון בין בעלי המוסר והציניים הקדמונים היוניים, אשר בעיקרם היו מתקוממים נגד המנהגים המקובלים בחברה וסדריה. ונמצאו גם כאלה, אשר אמרו להשוות את תורת המוסר לתורת טולסטוי מ).

אך כל הנסיונות הללו לא היה להם על מה להסמך. כי אין למצא כל דמיון וכל השואה בין תורת המוסר ובין אלה השיטות והתורות הנזכרות.

כי המוסר, שאנו דנים בו, איננו „מוסר היהדות" ברור למדי — יען כי היהדות אופטימית היא ברוחה ובמצותיה. „ובחרת בחיים" היא אחת מן המצות־עשה שביהדות, „וחי בהם" הוא צווי־מעשי מוחלט, שאחזו בו כל הדורות.

ואין המוסר הסלנטי דומה גם למוסרן של החברות האנגליות־אמריקניות. מטרתן של אלה האחרונות היתה — לשפר את יחסו של האדם הפרטי להחברה, לעשותו יותר נאה, יותר מדותי ויותר מוסרי; ומטרתו של סלנטר היתה — להרחיק את האדם הפרטי מן החברה, ובמדה אשר הרבה האדם להתרחק מן הכלל כה רבתה מוסריותו וכה התקרב למטרתו — להיותו נפרש ונבדל מן העולם. החברות האנגליות־אמריקניות מצטינות בנטיתן החברתית, ובעלי המוסר — בנטיתם להתבודדות ולאינדיוי־דואליות.

ועוד פחות אפשר לדמות את בעלי המוסר שלנו לאותם הציניים — היונים הקדמונים. הפלוסופים הללו היו מהפכים את הקערה על פיה ומתקוממים נגד אלהים והחברה. בכדי לקרא את

לח) עמיל בנימין במחברתו הנזכרת, צד 12.—

לט) אחד העם.—

מ) זוכר אני את שתי הדעות האחרונות ממה שקראתי ישמעתי בימים עברו ואי אפשר לי עתה לקרא את בעלי הדעות הללו בשמותיהם.

שיטת הפלוסופים האלה בשם מודרני, אפשר לאמר, כי א נ ר ח י ס ט י ם היו. ה א ו ש ר היה מטרתם. בכדי להיות מאושרים בחיים, השתדלו להשתחרר מכל אשר יעיק על האדם — בין מצותיהם של האלים ובין מנהגי בני האדם. צריך האדם להשתמש בכל דבר להנאתו — הורו הצינִיים — ואל לו להשתוקק לשום דבר. כי התשוקה לשום דבר שהוא, כשהיא לעצמה, כבר מפריעה את האושר המוחלט. תמציתו של האושר המוחלט היא: השתחררות מן הכאב, מן הצער, מן הפחד, מן התאוה, מן הדאגה וגם מכל מיני הצטרכות. האדם החפץ באושר, צריך לחיות רק בנפשו, כשהוא לעצמו, ורק באותו הרגע שהוא עומד בו ולהסתפק במה שממציא לו הרגע הזה מא) — והכל למען החיים ובשבילם של החיים פה, על האדמה. בעלי המוסר השתדלו גם כן להגיע לידי שויון־נפש לתאות האדם וצרכיו, אך המה לא ראו בזה אושר לעצמם, כי אם אסון; בשויון נפשם זה אמרו להיות מעונים, אי־מאושרים פה, בכדי — — — שיגיעו על שכרם בעולם הבא... וכמו שאין כל יחס בין בעלי המוסר והציניים, כך אין כל יחס בין בעלי המוסר ושיטת טולסטוי. די לנו רק הצד המעשי שבאלה, לראות את ההבדל שביניהם. טולסטוי הלא יחפוץ לעשות את החיים פשוטים, טבעיים, שעל ידי כך יוריד את הגן עדן מן השמים ארץ והארץ תהפך לגן אלהים, ובעלי המוסר אמרו להעלות את הגיהנם מן השאול ולהפך את הארץ לעמק הבכא שבו יענו על חטאתיהם ורק אז יהי להם העולם הזה כפרוזדור לחיי העולם הבא...

הרעיון הזה האחרון, כידוע, איננו חדש. בספרות ישראל הישנה ובספרותנו שנכתבה בימי הבינים מוצאים אנו „מימרות" כאלו של בעלי המוסר ורעיונות כרעיונותיהם לרב. אך אם בכל הזמנים היה ה„עיון בספרי מוסר" רק כעין „פרפראות לתורה" כתפל לעבודה ויראת שמים, ובא רבי ישראל סלנטר ויעש את התפל לעיקר ואת ה„עיון" הערא‎י, שנמצא עד ימיו רק בהיקפה של היהדות, שם למרכז, לראש־פנה של היהדות כולה.

מא) T. Gomperz, „Grichische Denker", Bd. II. 112—138

אם נגזור למצוא דמיון בין תורתם של בעלי המוסר משלנו ובין תורות שהיו נלמדות בעולם הגדול שעל סביבנו, אפשר לדמותה רק לתורת הנזירות של הקתולים בימי הבינים וגם בימים שאחרי כן, ולאותו המיסטיציזמוס המלא רוח דתי־פסימי, אשר תורת ישראל לא תדעהו.

בעל־המוסר היה תמיד בעל מרה שחורה ובלבו נשא כובד אימתו, אימת יום הדין אשר בעתתו, והחרב החדה לא משה מעל צואריו או מבין ירכותיו. בעל המוסר, אשר בכל לבו ונפשו היה מסור לרעיונו, היה עבר ובטל מן העולם בהחלט. הסוחר הדל משלוח במסחר ידו ואם לא חדל לגמרי, היה משתדל לבלי הרויח יותר מכפי פרנסתו בצמצום; הלמדן היה ירא מקחת עליו עולה של הרבנות — שמא יכשל בדבר הלכה, והיושב בישיבה היה ירא גם את העסק בתורה — פן יתגאה בתורתו, וניצוץ הגאוה טמיר בגנזי לבבו והוא לא ידע.

למרות מה שהורה רבי ישראל, כי אל לו לאדם לברוח מן החיים, לחיות רק לעצמו ולדאוג רק לזכוך נשמתו, הנה שיטתו בהכרח היתה צריכה להביא לידי נזירות, פרישות מן החיים, ולבסוף — לחרבן החיים ולא להתפתחותם. ולמרות מה שהיה מתנגד, בתיאוריה, להתבדלות מחברת האדם, הנה באחרית תקופתו הקובנאית, חי באלקסוטי, אשר מעבר לנהר נימאן, בהתבודדות ופרישות ודבר לא היה לו עם בני אדם. רק עשרה מתלמידיו היו באים אליו מעת לעת ובשעת בין השמשות היה דורש בפניהם, הוגה עמהם יחד במוסר ובוכה בדמעות שליש עד אפיסת הכחות וכלות הנפש מב).

וכעבור לו עת ידועה בזכוך הנפש חלה רבי ישראל בשנת 1857 את מחלת העצבים וילך להלברשטדט אשר באשכנז לדרוש ברופאים ומשם אחז דרכו למימל ולקניגסברג, ושם השתקע שנים רבות מג).

מב) בלאור בספרו הנזכר, צד 121 ועוד.—

מג) ש"ש ב"עיר ווילנא" צד 130, פין ב"כנסת ישראל".

ז.

בקובנה, כאשר ראינו, הרבה רבי ישראל לעשות ולעמול להפצת רעיונו ועמלו נשא פרי. שם מצא לו תומכים ומגינים וגם אנשים מקשיבים לתורתו הרבה למצוא. הקרקע הקובנאית ובעלי הבתים שבה היו מסוגלים לקלוט את הזרע אשר זרע רבי ישראל והיו מביאים פירות עוד הרבה יותר — לולא המכשולים הרבים, אשר מצא על דרכו.

כי כמעט החל בעבודתו, כאשר אך הכריז ברבים על שיטתו והתחיל לרכוש נפשות, ויקומו הגאונים אשר בליטא בעת ההיא כמתנגדים לו. בין מתנגדיו, אשר הצרו צעדיו, נמצאו הגאונים המפורסמים: רבי יצחק אביגדור ורבי ליב שפירא מקובנה; רבי יהושע השיל מיאנובה; רבי אברהם שמואל מראסיין; רבי מרדכי מבויסק ועוד אחרים. המה לחמו בכל תוקף בשיטה המוסרית של רבי ישראל ולא נתנו לה להתפשט בעדותיהם. את המלחמה הזאת ראו כמלחמת מצוה — ביראתם, שמא ברבות הימים יהיו בעלי המוסר לכתה חדשה בישראל.

ופעמים רבות קרה, כי ככלות רבי ישראל את דרשתו אשר היה דורש בבית המוסר ברבים, ויעל אחד הרבנים על הבמה והיה מזהיר את הקהל משמוע בקול הדורש ולבלתי לכת אחריו, כי במוסר רשת טמונה ליהדות מד).

ועד כמה חשובה היתה מלחמת מצוה זו בעיני הרבנים, על זאת מעידה עובדא אחת, אשר מפי רבי ישראל עצמו שמעו אותה:

כשהגיעה שעתו של הרב רבי יהושע מסאלאנט למות, פשפש במעשיו, ובדמעות בין ריסי עיניו לא חדל משאול: „במה זכיתי לחיי העולם הבא?" הפך בזכיותיו ולא מצא, עד אשר אורו פניו ויאמר:

מד) עמיל בנימין שם, צד 13.

— בטוח אני, כי שכר מצוה זו, שלחמתי בבעלי המוסר, יעמוד לי בעולם האמת מה).

דרשותיו של רבי ישראל פעלו על הרבנים, כי התחילו גם המה לדרוש לפעמים תכופות בבתי הכנסת ובבתי המדרש, מה שלפנים לא עשו והניחו את הדרשה ברבים רק למגידים. מימות רבי ישראל היה הדבר למנהג: כי אברך, אשר הכין את עצמו לרבנות, היה מתענין גם בדרוש; אבל גדולות לא נעשו במקצוע זה.

אך לב רבי ישראל לא נפל עליו מפני התנגדותם של הרבנים. כונתו היתה רצויה וכל מה שעשה עשה בטהרת המחשבה ובמסירת נפש לרעיונו, וימשך לבות אנשים רבים אחריו במתק שפתיו ויהיו האנשים האלה נאמנים לו ודבקים בתורתו. ורבי ישראל עצמו היה חפשי במעשהו, אחרי אשר לא היה תלוי בדעתם של אחרים ורצונם. על כסא רבנות לא אבה לשבת גם בעת אשר הציעו לפניו רבנות בערים חשובות כקובנה וסובלק מו). ומאונו לשאת בעולה של הרבנות התאים גם לשיטתו. כי לו היה לרב בישראל הרי היה עושה את התורה קרדום לחפור בה — כי היה מתפרנס מתורתו. ואם גם התיר זאת לאחרים, אסר את הדבר על עצמו. וזאת שנית — כי איך יהין בשר ודם שפל לחות דעתו בדין תורה, בעת אשר כמעט בכל ענין וענין יש מחלוקת הפוסקים ודעות שונות, האם הוא יבוא להכריע בין החולקים? ירא היה, פן יכשל בדבר הלכה ולנצח יסבול ענויי שאול על כך...

והתעודה שלקח על עצמו — להפיץ את תורתו, תורת המוסר בישראל, לא נתנה לו גם היא להיות קשור אל מקום אחד, לעיר אחת. הוא ידע והכיר, כי אם יסיעו לו מן השמים לעשות ולפעול ברוחו, ויעלה הדבר בידו רק אז, אם ייסד בתי־מוסר בערים רבות ובארצות שונות. ובדעתו כי היהדות הפרוסית

מה) שם, ועין גם במאמרו של פרידמאן שנדפס ב„המליץ" 1897 גליון 108. —

מו) עמיד בנימין שם, צד 16—15. —

משפיעה הרבה על יהודי ליטא, הנה כמעט הוקלה מחלתו, התחיל ליסד בתי־מוסר גם באשכנז בערי הגבול הסמוכות לרוסיה.

ובשנת 1858 כבר מוצאים אנו אותו בקניגסברג והוא עמל הרבה לטובת רעיונו והרב המפורסם שבקניגסברג, רבי יעקב הירש מקלנבורג, עוזר על ידו. פה רכש לו נפשות מבין תלמידי האוניברסיטא, ומדי ערב בערב קרא בפניהם תנ״ך או גמרא לפי רוחו. ויותר מאשר פעל בקניגסברג עלתה לו לפעול במימל. פה מצא רע כאח לו את הסוחר העשיר רבי אליהו בער פישל (מחותנו של רבי יצחק אלחנן), אשר לקח את רבי ישראל לביתו ודאג לבל יחסר לו דבר. פה יסד בית־מוסר, גם „מנין" לתפלתו ויכונן קבוץ של אברכים־פרושים, אשר ישבו יומם ולילה על התורה ועל העבודה. בכדי שלא יפגע מכשולים על דרכו מצד הרשות, קבל על עצמו אזרחיות אשכנז. שם היה גם מתלבש בגדי אשכנז, למען אשר לא יתנכר במלבושיו, אשר לא היו לפי טעמם של יהודי אשכנז. הרבה פעל במימל גם לסדורה של הקהלה היהודית טז). בשנת 1861 התחיל להו״ל במימל שבועון עברי בשם „התבונה", אשר הו״ל ממנו רק שנים עשר גליונות.

את השבועון הזה אי אפשר לדמות לאותם השבועונים הספרותיים שאנו רגילים בהם. שאלות הזמן לא באו בו ועל עניני השבוע לא דן, אחרי אשר דברי חול בכלל לא באו בו. בו נדפסו רק „שאלות ותשובות" שונות בענינים דתיים שונים, וכל גדולי הגאונים בעת ההיא השתתפו עמו ב„תבונה". וכמעט בכל גליון וגליון באו „חדושים", מאת העורך, בם חדש דברים בעניני דרוש ומחקר הנוגעים לשיטתו, שיטת המוסר.

אך עבודתו בשתי הערים האל: קניגסברג ומימל לא הספיקה לו, וילך לטילזיט וימצא לו גם שם אנשים כלבבו, אשר עזרו לו בהפצת המוסר. חדשים מספר התגורר גם בפראנקפורט, גם בהאלברשטדט וגם בברלין. בכל הוא מוצא מכבדים ומעריצים, ובכל עיר ועיר הוא מנסה להביא את היהודים אשר בה לידי הכרה בטיב שיטתו ותורתו המוסרית.

טז) שם צד 18, 17.—

ובכל אשר היה לא הסיח את דעתו מקובנה, מבית־המוסר אשר יסד שם ומתלמידיו אשר הניח שם אחריו. מחוץ לארץ הוא כותב מכתבים לאנשי שלומו בקובנה ומעוררם, כי יוסיפו להחזיק בדגל המוסר וכל רוח לא יזיזהו מידם. כפי הנראה, לא הפיקו בעלי המוסר רצון מאת קהלת ישראל בקובנה והתחילו מרגנים אחריהם, שאין תוכם כברם וכי בעלי גאוה ויהירים המה. הטובים שבבעלי המוסר ההלו איפא להתרחק ממנו ומעשות נפשות לו.

שמע זאת רבי ישראל ויתרעם, ובאחד ממכתביו הוא כותב בענין זה:

„ראיתי דבריו: „הרבה עשו ולא עלתה בידם וגרמו חלול השם ויראתי להלביש את עצמי באצטלא שאינה ראויה לי עכ״ל" — על סוף דבריו אתוכח, כי נפל בטעות העולם להחזיק למוד המוסר בבית מיוחד לזה, לאיזו מדרגה או מדת חסידות; בזאת אשר יראו אחד הולך לבית המוסר, ירמזון עליו בעיניהם — מי הוא זה אשר מלאו לבו לעשות ולהחזיק במדרגה וידקדקו על הנהגתו, האיש כזה יעשה ככה?"

„לא כן, אחי, הדבר, אין זה מעלה ולא מדרגה, רק— הכרחי לאיש החולה ונגוע בעונות ופשעים, אשר מרה תהי באחרונה, לילך שמה לשפוך נפשו בלמוד המוסר אולי תצילהו מעט מרעתו, תכניע מה יצרו, לבל ילך שובב בדרך לבו. ובאמת אין מקום לחוש לחלול השם, אין כאן מקומו. כי גדר שמירת ה״ה, להחזיק יותר בשמירת התורה והמצוה ולא למעטה. היא רק תאוה, מה שהאדם איננו רוצה שילעגו עליו חבריו, פושטת טלפיה להלבישה במעיל הצדק". „בצרכי הגופני ובחליו, האדם מחפש בכל עוז, את אשר יהיה לאל ידו, לכה״פ להקל מה עניו ומרודו ומחלתו, ומדוע לא יעשה האדם כה לנפשו? החולה לא יתביש עשות דברים, אשר אינם לפי כבודו, ומדוע לנפשו יציץ וישגיח על דברת האדם, אשר אינם יודעים מאומה מה הוא?" מח).

ופעמים רבות הוא חוזר אל הענין הזה גם ביתר מכתביו

מח) „אור ישראל" לבלאזר, צד 60, מכתב י״ג.

ובכלם הוא מעורר את בעלי הכשרון אשר בין הנוהים אחריו, כי יהיו לאנשים למען אשר יהיו דבריהם נשמעים והיו לעזר ולמועיל לאחרים. ובכל זאת יביטו על עצמם כעל אנשים צעירים, אשר עדין ללמוד הם צריכים לתועלת עצמם. גם על העקשנות ועל הקפדנות הוא חוזר ומזהיר אותם פעמים רבות.

ובשנות הששים למספרם, כשפרצה החלירע ברוסיה, כותב רבי ישראל לאנשי שלומו ברוסיה:

„... זאת תורת האדם, וזה שכל הישר לבלי לפחוד ממנה (מפני החלירע) מאומה. כי מה הוא חיי האדם בכל האופנים, כי מי יודע אם יכשר דרכו? וגם לשמור ההנהגה את אשר יורונו חכמי הרופאים, אשר לאור דבריהם נלך גם ע״פ הדת, ולהקים על חיי עוה״ז לטוב ומטיב — והנסיון הורנו בימים חולפים, אשר גברה ר״ל המחלה למאד, כי כל אשר נשא (המטה) שכמו לסבול עול הנהגת הרופאים באכילתו וכו׳ כחכם ולא ככסיל, לא נראה בו נגע ומחלה ר״ל. ולזאת כאשר כל הנהגת הדת נשתנה עפ״י הדין בעת הלזו — אין להרבות במרירות בימים הקדושים, ועת לשמור ולעבוד את ה׳ בחדוה והיא המעוז. כן אין לדאוג ואין להתאונן על נפש יקרה, כי נפטרה מצרתה, חיי התבל, לבוא למחוז דרכה הנכוחה״ מט).

ז.

המכתב האחרון הזה מוכיח, שלא שנה רבי ישראל את דרכו שהלך בו לפנים בפרטים הנוגעים לאדם באשר הוא אדם קרוץ מחומר. ויהי ערום ביראה וחכם בעבודתו את אלהים. וכימי חייו הראשונים כן גם ימי חייו האחרונים עשירים במסורות ובמעשים, אשר יוכיחו על זכות נפשו הגדולה של האדם הגדול בדורו זה.

ביום שחל בו „יאהר־צייט״ של אביו נכנס רבי ישראל לבית התפלה להתפלל ולאמר קדיש. וימצא שם את אחד היהודים

מט) שם צד 65, מכתב כ״ב. —

יצחק איזקזון־פאקר שמו, שבא גם הוא לאמר קדיש בהיות היום ההוא יום יאהר־צייט לבתו שמתה בלא בנים. והיהודי הזה יהודי פשוט היה, וידע כי הבן קודם לאב באמירת קדיש, ויצטער מאד. ראה רבי ישראל והבין בצערו של היהודי, וירשה לו לאמר קדיש יתום והוא, רבי ישראל, לא אמר קדיש. ראו זאת המתפללים ויתמהו: היתכן שרבי ישראל יתרשל באמירת קדיש! וישאלו ממנו פשר דבר. ויענה רבי ישראל בתמימות:

— וכי מאי איכפת לי אם גמלתי „גמילות חסד" בקדישו של אבי עבור נשמתו?... נ).

ופעם אחת אקלע רבי ישראל עם שנים ממקורביו לאכסניה. הימים ימי חורף וקור ורבי ישראל הביט דרך החלון וירא כי המשרתת נושאת על שכמה שתי דליות מים הביתה. כשהזמין בעל בית האכסניה את האורחים אל השלחן, לארוחת הערב, לקח רבי ישראל כוס מלא מים ונטל רק את ראשי אצבעות ידיו. מקורביו לקחו מלא הלוג מים ונטלו את ידיהם בהרחבה, כדרך המהדרין. שאלו אחרי כן אלה המקורבים את רבי ישראל: מדוע קמץ ככה במים לנטילת ידיו? ויענה להם רבי ישראל:

— אסור לו לאדם להיות מהדר על חשבונם של אחרים נא).

וכמו שקים בילדותו את המאמר: „הוי לומד מכל אדם", אשר הביאו ללכת אחרי רבי יוסף זונדל, שהיה נראה לכאורה כאדם פשוט, כן לא חדל גם לעת זקנתו מלהוציא דבר־מוסר מכל מלה שהוא שומע מפי איש — לו גם איש פשוט ובלתי חשוב כשהוא לעצמו.

כן מספרים כי לעת זקנתו, בשעה מאוחרת בלילה עבר על פני בית קטן שבאחד הרחובות הנדחים וירא דרך החלון כי הנר הדולק כבר כלה כמעט, האור הולך ונדעך וכבה ורצען יושב ועוסק במלאכתו. נכנס רבי ישראל אל הבית ויפן בדבריו אל הרצען, אשר ידעו:

נ) עמיל בנימין במחברתו הנזכרת, צד 25.—

נא) כלשונו: „מען טאר ניט זיין קיין מהדר אויף יענעמס פלייצעס". את העובדא הזאת ספר לי אחד מתלמידיו המובהקים של ר"י בלאזר, שהנהו עתה רב באמריקה באחת העירות הסמוכות לברוקלין.

— מדוע אתה מאחר כה לשבת על עבודתך? הן אתה בודאי כבר עיפת ושעת מנוחה כבר הגיעה, גם אור הנר הולך ופוחת, עוד מעט ויכבה, הלא טוב תעשה בעלותך על מטתך וישנת!

— מה לעשות, רבי —ענה הרצען— כל זמן שהנר דולק צריך אני לעבוד, גם לאורו של נר מהבהב עוד אפשר לפעול מה.

ודבריו הפשוטים של הרצען הפשוט חדרו תוך חדרי לבבו של רבי ישראל והעלו על לבו את הרעיון:

— אם לצרכו של הגוף „צריך לעבוד כל זמן שהנר דולק", ו„אפשר לפעול מה גם לאורו של נר מהבהב", לצרכה של הנשמה על אחת כמה וכמה שצריך האדם לעבוד כל זמן שהנר, הנשמה, מאירה לו, וגם לאור כהה, לעת זקנה, עוד אפשר לפעול מה וכו' וכו' על פי דרכו נב).

ולעת זקנתו, כבימי נעוריו, היה רבי ישראל שקדן שלא רבים כמהו. כל הימים היה טרוד ועסוק אם בלמודו ואם במעשהו להפצת רעיונו. יש אשר היה נעלם פתאום לימים רבים, ואחרי החפוש מצאו אותו יושב באחת הביבליותיקאות ומחפש בספרים שונים בכדי לברר לעצמו איזה ענין. ויש אשר ענה בדרך כחו ויסע נסיעות רחוקות בכדי למצא איש מומחה, אשר יברר לו דבר מדברי תורה. פעם אחת קשה היתה לו שאלה אחת בהלכות נשים, ובכדי למצא התרה לספקותיו בענין זה צריך היה לדעת ידיעה כל שהיא באנטומיה והוא לא ידע. וישאל את פי הרופאים אשר במימל, אך גם הם לא ידעו לאסוקי הלכה מתוך למודם... ולא התעצל רבי ישראל ויסע נסיעה רחוקה לעירה גארוזדן, אשר שם

מענין הוא, כי אחדים מאלה היהודים, שקבלו מרבי ישראל טובת הנאה, נזדמנו לנויורק ויסדו חברת צדקה בשם „אדלר סאָסייטי", ובשנת תר"ע הגנו חג חצי-היובל להוסדה. האנשים המיסדים לא ידעו כי שם משפחתו של רבי ישראל הוא ליפקין ורק בניו כנו את עצמם בשם אדלר. ולא רק את שם משפחתו לא ידעו, כי גם מהותו האמתית זרה היתה להם וב„ספר הזהב" או „ספר הזכרון", שהוציאו לחג חצי-היובל, כתוב, כי „החברה נוסדה לזכר הפילנטרופ המפורסם רבי ישראל אדלר המכונה סלנטר"...

נב) ראה „המליץ" שנת 1897, גליון פ"ח, במאמרו של רב פלאי.

נר רופא אחד ממכריו לפנים ושמו יהודה אהרנסון. הרופא הזה למד גמרא בילדותו, ויאמין רבי ישראל כי הרופא בעל הגמרא ייטיב להבינו ומניה וממנו תסתיע שמעתתא נג).

רבי ישראל ישב ישיבת קבע באשכנז, ויסע ויתע מעיר לעיר ומעירה לעירה לחזק את אנשי שלומו המחזיקים במוסר. אך כמעט ראה צורך בדבר, לא התעצל ויעבר את הגבול ויבא לרוסיה, והיה יושב בה עד כמה שהדבר היה דורש, וישב שנית לארץ אשכנז נד).

כי בהיות אשכנז מקור הרעה, מקור ההשכלה, אמר ללחום נגדה במקום חיותה, לבלי תת לה לעבור את הגבול ולהשחית בישראל אשר ברוסיה אשר עדין התורה מצויה בתוכם.

ח.

ולא שם רבי ישראל לב לזקנתו ומחלת רוחו, ששבה אליו מעת לעת ועד נשימתו האחרונה לא חדל מחשוב מחשבות רבות ולחפש אחרי אמצעים, אשר יועילו לחזק את היהדות, להפיצה ולעשותה חשובה ואהובה לא רק בישראל, כי גם בעמים. ביחוד חפץ היה לעשות את התלמוד שוה לכל נפש, להקל את למודו למען ירוץ בו הקורא. הוא האמין, כי בהקלה זו יהיה לספר מקרא לכל אחד מישראל וככל אשר תקל הקריאה, כן יוסיפו לדעתו, וככל אשר יוסיפו לדעתו, כה ירבו לקים את הכתוב בו.

בראשונה הפש אחרי אנשים מומחים שיחברו ספר מלים ארמי-יהודי, והיה לעזר לקורא בתלמוד. ידוע, כי בהיותו בברלין התיעץ הרבה בדבר עם חכמים שונים ומלומדי שפה. אחרי שנים אחדות הסיח דעתו מאמצעי זה וימצא אחר תחתיו, אבל עוד

נג) עמיל בנימין במחברתו צד 24.

נד) במאסף "Пережитое", פרק ב׳, צד 298, מעיר הד"ר צינברג, כי מתוך מאמרי, שנדפס במאסף הנזכר פרק א, אפשר לשער כי משנת 1858 ואילך גר רבי ישראל בארץ אשכנז ולרוסיה לא שב עוד, והוכחות ישנן בידו כי בשנת 1865 ושוב בשנת 1867 היה ברוסיה. אך אין זה סותר כלל את דברי—כי ישיבת קבע ישב באשכנז ולכשהיה צורך שב לרוסיה וישב שם ישיבת ארעי.

יותר קשה ויותר כבד להוציאו אל הפועל מן הראשון: הוא חפץ למצא אנשים אשר יעתיקו את התלמוד כלו לשפת עבר נקיה וקלה ולצרף אל התרגום רק פירוש קצר, אשר יפרש ויבאר את המקומות הקשים, שאינם תלוים בשפת התלמוד. אז אמר לרכוש לו כמאה רבנים מפורסמים, אשר כל אחד מהם יקח על עצמו לתרגם כשלשים דפים נה). אך גם זאת לא עלתה בידו, אם מפני שהרבנים לא הסכימו להצעה זו בעיקר, ואם מפני שלא נמצאו מאה רבנים, אשר ידעו את השפה העברית ידיעה הגונה וכמה שנחוץ לדעתה לצורך תרגום אשר כזה. אז אמר למצא איש, אשר יבזבז מכספו ויוציא את התלמוד כלו בכרך אחד וימכרהו בזול, בכדי אשר יהיה נמצא בכל בית יהודי. בימיו נשארה מחשבתו מעל, ורק לפני שנים אחדות יצא לאור „ש״ס בכרך אחד״, אך הועל לחזוק היהדות לא הועיל, כמובן, מאומה.

אז אמר „להראות את העמים יפיו״ של התלמוד, למען אשר יחדלו המה מהבט עליו בעין רעה ואז ימצא חן גם בעיני הדור הצעיר שלנו, ויעל הרעיון על לבו להשתדל לפני הממשלות באירופה, כי ילמדו את התלמוד בגמנסיות ובאוניברסיטות. תועלתו של התלמוד להשכלת העמים היתה לו מן הודאיות שאין לפקפק בהן. לכן — היה אומר — „נחוץ להגיש ספר־גלוי לשרי הממשלות, אשר בו ימנו כל אותו המעלות שישנן להתלמוד בנוגע להשכלתם של התלמידים. נניח, כי לדידהו — לבני הדת הנוצרית — יש לו להתלמוד רק ערכה של קולטורה ישנה, אך בכל אופן אין השיבותו של התלמוד פחותה ותועלתו מרובה מאלו של הקלסיקים הרומיים והיוניים, שמפטמים בהם את התלמידים״ נו). ברי היה לו כי הממשלות לא תעכבנה והיה ירא רק את הרבנים פן יבואו המה עליו בעקיפין ויביאו הבילות של ראיות מן הכתובים ומן התלמיד שאסור לעשות את „נחלת ישראל״ לקנין העמים. „אך אם יבואו — היה אומר — יש לי מה להשיב להם״. לו אחת היה לאיזו שפה יתרגמו את התלמוד ובלבד שיהיה מתורגם,

---

נה) עמיל בנימין שם צד 27.–נו) בימינו, כידוע, בא החכם האשכנזי שטראק ויעבד את המשנה למטרה זו עצמה — שילמדו אותה באוניברסיטה ויצרף למשנה גם „מבוא התלמוד״.

והיתה גם לעמים האפשרות לדעתו. אף כי בכלל לא היה נוטה לתרגומים והאמין שידיעה אמתית, בין בתלמוד ובין בתורה, אפשרית רק כשלומדים אותם במקורם נז).

בשנת 1880, והוא אז כבן שבעים, מוצאים אנו את רבי ישראל בפאריז. הד"ר שטרנהיים, אחד ממכריו לפנים, בהיותו בברלין, אספהו אל ביתו וידאג לצרכיו המצומצמים. מטרת באו הנה היתה כפולה: ליסד פה בתי־מוסר ובתים לתורה בין היהודים יוצאי רוסיה ופולין ולמצא לו יהודים אנשי מדע, אשר יהיו לעזר לו בתרגום התלמוד. שתי שנים רצופות נשאר שמה ומאום לא עלתה בידו. מכל אשר עשה ופעל בפאריז, יודעים מקורביו לספר רק איזה נס שקרה לו נח).

מענין הוא, כי נסיעת רבי ישראל לפאריז הטילה סער בין המשכילים אשר ברוסיה, ולא היו שבעי רצון מנסיעתו. כן מוצאים אנו, למשל, ב„השחר" נט) מאמר חריף מאד נגד רבי ישראל על עזבו את ארצו ונודו לארצות רחוקות; על אשר עניני אחיו ברוסיה רחוקים מלבו והוא מוסר את נפשו על ענינים הנוגעים לאנשים זרים. הסופר, ישראל ברנשטיין, מטיף מוסר לרבי ישראל ומזכיר לו את חובותיו האזרחיות לאותה ארץ בה נולד, גודל וימצא חסות בחוקיה. ורשימה שלמה של מעשים הוא רושם לו, שעליו לעשות לטובת עמו השוכן ברוסיה ואשר אין אחר אשר יכול לעשותם.

אם נסיח את דעתנו מן התמימות המופלאה אשר במאמר הנזכר ומדברי המליצה הרבים אשר בו, ילמדנו בכל זאת ברור, כי להמשכילים, אשר חיו בימים ההם, לא היתה כל השגה

נז) עמיל בנימין שם 29־28. — נח) שם 19. ורבי יצחק בלאזר, בספרו הנזכר, צד 122, כותב: „שמעתי מפיו הקדוש, כי בהיותו בפאריז החליק פעם אחת את רגליו ונפל מהמדרגות כמדומה משתי מכפלות. וכאשר הרימו אותו מעל הארץ, כמעט לא היה בו רוח, והשם יתברך עשה עמו נס ולאחר ימים שב לאיתנו. כאשר ספר לי המעשה, אמר לי בזה"ל: אנכי לא נפל לבי בקרבי ולא פחדתי פחד. כי כאשר בישיבתי בפאריז אין לי שום נגיעה עצמית כ"א רצון ה' ית"ש, לא יוכל פאריז להזיקני".

נט) „השחר" שנה עשירית צד 230–241, 288–297

ממהותו של רבי ישראל ואותו העולם, אשר חי בו. זר היה להם לגמרי. המה ראו בו רק מהרהורי לבם. המה היו דנים עליו על פי מעשה גדול זה או אחר שעשה, אשר העיד בפניהם על רוחב לבבו וגודל אישיותו, והטעו את עצמם לראות בו את האיש, אשר יקרים לו כל אותם הדברים, הקרובים גם אל לבם.

ויש אשר את עצמם לא הטעו וחפצו להטעות את אחרים בכונה תחילה. דרכם של המשכילים הראשונים היתה לשום עטרת ההשכלה בראשי הרבנים שהיו חביבים על העם, והיה להם הרב חובב ההשכלה ל„תנא דמסיע״ ב„מלחמת ההשכלה״ אשר לחמו. כה השכילו, למשל, את הגאון מווילנה בעל כרחו, כה השכילו את רבי חיים מוואלוזין למרות רוחו וגם לרבי ישראל סלנטר אמרו לעשות כן — למרות אשר כבר הודיע ברבים שאין לבו הולך אחרי ההשכלה והמשכילים.

ועדותו של רבי ישראל על „אהבתו״ את ההשכלה באה עוד בשנת תרכ״ה (1865). ב„המגיד״ דהאי שתא, גליון ז׳, באה ידיעה מקניגסברג כי בא הח׳ ליפקין מברלין לק״ב להשתלם שם בלמודים. בא העורך של „המגיד״ והעיר כי הח׳ ליפקין בן הוא לר״י סלנטר, והוסיף: „ותפארת הוא גם לאביו הצדיק הגאון נ״י, אשר לא יפריע את בנו להקשיב לקח בהאוניברסיטא למען תהיינה תורה וחכמה לאחדים ביזי בנו, לתפארת בני עמו״.

עברו שבועות אחדים ורבי ישראל בא ב„מכתב אל העורך״ („המגיד״ גליון י״א) וכתובים בו הדברים האלה:

„יען כי האמת נר לרגלי הצדק המתהלך בארץ, לזאת נמצאתי מחויב להודיע בשער קבל עם, כי לא בי הוא התפארת, אשר פלטה הקולמס בדבר בני (בעלי המגיד № 7). ונהפך הוא, למורת רוח הדבר לפני מאד, ולבי עלי דוי על דרכו אשר בחפץ בני לסול בה. כל אוהב נפשו ויש לאל ידו לדבר על לב בני להטות חפץ רוחו לבל לדלג נגד רוח נפשי וחפצי, טובה גדולה יעשה לנכה רוח כמוני היום״.

שלש שנים עברו וכבר נשכחו הדברים האלה מלבם של המשכילים. וב„המליץ״ גליון ג׳, לשנת תרכ״ח (1868), בא איזה סופר מק״ק קרינקי, אשר בפלך גרודנה, ושמו יוסף גיביאנסקי

איש ליפסק והעיד על האהבה אשר יאהב רבי ישראל את ההשכלה. הוא מספר שם, כי רבי ישראל דרש בפני הבחורים בשבחה של ההשכלה ובדרשתו אמר: „איך תוכלו למצא חן בעיני אלהים, אם לא תאבו מקודם למצא חן בעיני האדם? ובפרט אשר ההכרח לא יגונה". „אך לבל יתנגד מצב הזמן לפי חוקי התורה, למדו לדעת דת ודין תורתנו הקדושה, חברו עמקי חוקותיה ויסודי חייה וכו'".

נכרים הדברים, שלא יצאו מעולם מפי רבי ישראל. ואחרי שני ירחים בא „רואה ואינו נראה" (ב„המליץ" גליון יא), אשר ידע את רבי ישראל, והעיד, כי שקר ענה גיביאנסקי ברבי ישראל; הזכיר את מכתבו ב„המגיד" ודרש מרבי ישראל שיבוא ויגיד: אם באמת כן דרש בפני התלמידים בקרינקי כאשר כתב גיביאנסקי. רבי ישראל לא נענה לקול הקורא, גם גיביאנסקי נשתתק. אך בא המנוח לילינבלום (ואז עודנו חותם את עצמו בשם בדוי הערליכטזאן) בהתנפלות על ה„רואה ואינו נראה" על אשר ענה כחשו של גיביאנסקי על פניו, וכותב: „נניח כי עדות שקר העיד גיביאנסקי ברבי ישראל; מה מנו יהלך אם יאמינו הארתדוכסים בדבריו ומה נרויח אם לא יאמינו? מה נרויח אם לא יתנו לבניהם ללמוד את שפת המדינה?"

ברי, כי למשכילי הדור ההוא גדולה היתה עברה לשמה ובכדי „שילמדו האורתודוכסים את בניהם שפת המדינה" מותר גם לשקר ולתלות את דעות עצמם באילן גדול. ולילינבלום חוזר ומעיד, כי רבי ישראל דורש בפני מקורביו שידעו את שפת המדינה וכי יהיו אזרחים נאמנים למלכם ולארץ מולדתם; כי לא הצטער רבי ישראל על אשר בנו השקיע את עצמו בלמודי חול, אלא על שהיה יושב בפרוסיה המופקרת הצטער וכו' וכו' ולא ידע גם מר לילינבלום, שזה כמה שנים היה רבי ישראל נתין פרוסיה ומושבו הקבוע היה קניגסברג. ועד כמה מקורביו היו לומדים את שפת המדינה והיו חובבים את ההשכלה — הפרקים הבאים יוכיחו ס).

ס) ראה דברי הד"ר צינברג במאסף „Пережитое" פרק ב, צד 298.

וגיביאנסקי במאמרו הנזכר כבר כותב: „והגאון פאר ישראל וכו׳ שכפי הנשמע הוא עתים חולה ועתים בריא״. ובמשך הימים מצב בריאותו לא הוטב; אדרבא עוד הורע. ירא היה רבי ישראל את ענשו של גיהנם ופחד אשו של גיהנם לא סר מעליו כל הימים. באחרית ימיו ירא היה גם את אשה של מנורה, והיה מתחמק מאורה, סא) ורובי ימיו האחרונים היה כבר „כלי נשבר״...

בשנת תרכ״ב (1882) שב מפאריז לקניגסברג. אחרי ימים מועטים חלה את מחלתו, אשר מת בה. בחדר, אשר שכב בו רבי ישראל, נמצא מורה־שעות ישן, אשר דפיקותיו הרגיזו את מנוחת החולה. אנשי הבית חפצו להוציא את מורה השעות מן הבית, ועכב בם רבי ישראל ויאמר:

— למה לכם כל הטורח הזה? עני־זקן חולה, מה מנו יהלך אם רעש מדפיקותיו של מורה השעות יעלה באזניו?

בשנת תרכ״ג (1883), בעשרים וחמשה לחדש שבט נאסף רבי ישראל אל עמיו. וירושה הניח לבניו אחריו — טלית ותפילין ישנים סב).

וב„המליץ״ תרמ״ג, גליון ח׳, בא „אלון בכות״, חמש עשרה שורות באותיות פטיט, אשר בו יודיעו „המשכילים״ דבר מותו של „פאר ישראל ותפארתו״ סג) — ובזה נסתם הגולל על רבי ישראל לימים רבים...

ט.

ושלשה תלמידים מובהקים היו לו לרבי ישראל סלנטר: רבי יעקב יוסף, שהיה תחלה רב בוויליאן — עירה קטנה בפלך ווילנה, — אחרי כן מ״מ בווילנה ולעת זקנתו יצא לאמריקה ויהי שם לרב הכולל לעדת ישראל אשר בניויורק; רבי יצחק בלאזר, שהיה שנים רבות רב למתנגדים בפטרבורג; ותשלישי

סא) עמיל בנימין במחברתו, צד 35.

סב) „אור ישראל״ לרי״ב, צד 114.

סג) ב„המליץ״ שם כתוב בטעות, כי מת רבי ישראל בשנת השבעים והארבע לחייו.

רבי שמחה זיסל, שלא היה רב וישאר כל ימיו בעיר הקטנה קילם.

הראשון לא הרבה לפעול למובת המוסר — תורת רבו. הרבה לעשות ממנו רבי יצחק בלאזר, אך האהרון, רבי שמחה זיסל, היה החשוב והותיק מכולם.

זה האהרון היה בן למשפחה מיוחסה בקילם. שנים רבות חי בקובנה בקרבתו של רבי ישראל סלנטר וילמד תורה ויראת שמים, או מוסר, מפיו. כאשר עזב רבי ישראל את ארץ רוסיה, שב רבי שמחה זיסל לעיר מולדתו. הרבה עמל וטרח ליסד שם בית־מוסר ולפעול על לבות בני עירו ברוח המוסר ולא עלתה בידו.

כי בראשית שנות השבעים עדיין היתה העיר קילם מפורסמת בתורתה ובמתנגדיה הלומדים הגדולים. כמעט אשר כל בני העיר היו יודעי תורה ובעלי יראה ולא חפצו לדעת את התורה החדשה ואת השיטה החדשה, אשר הביא אתו רבי שמחה זיסל מקובנה. התורה הזאת חשודה היתה בעיניהם במינות ובנטיה להבדל מעדת ישראל וליסד כתה לעצמה, וכל „כתה" כנגע היא לבית ישראל. גם בעלי המלאכה אשר בעיר היו יודעי ספר, גם החנונים והסוחרים הקטנים היו קובעים עתים לתורה. ואם כי ה„אנשים הקטנים" הללו היו סובלים הרבה מרום לבבם וזחיחות דעתם וגאותם של „תלמידי החכמים" אשר בעירם — אך אהבת התורה וכבוד התורה יקרים היו בעיניהם מכבוד עצמם ואהבתם את עצמם, ויהיו גם הם נמנעים משמוע בקול רבי שמחה זיסל ודעת המוסר לא חפצו.

אך בראשית שנות השבעים גרמו סבות אקונומיות שונות לידי הגרת יהודים רבים מערים הקרובות לעיר קילם. הגרים הללו היו ברובם אנשים פשוטים, אם כי לפי מדרגת התפתחותם היו חשובים במעלה מבעלי־המלאכה ועמי־הארצות שבעיר. הקילמאים השחצנים הביטו אל הגרים החדשים בעין רעה, התרחקו מהם ולא באו במשא ומתן עמהם. היהודים הגרים הרגישו את עצמם בזרים ונעלבים ויהיו שמחים לכל שימת לב אליהם מצד התושבים. וכי דבר איש עמהם בנחת וקבל אותם בסבר פנים יפות, היו

שבעי רצון ובקשו את קרבתו. וטינא היתה בלבם על „הלומדים הגאותנים", אשר היו מתרחקים מהם.

את האנשים ה„זרים" האלה משך רבי שמחה זיסל אחריו, אחד אותם ל„קבוץ" אחד ויהי למורם וקדושם סד).

ודרכו של רבי שמחה זיסל דומה היה לדרכם של הצדיקים אשר לחסידים. את ה„נרדפים" ובעלי „רוח נשברה", אשר תושבי קילם מלפנים הביטו אליהם מגבוה, היה רבי שמחה זיסל מנחם בדברים רכים ומתקבלים על לבם. הוא היה אומר להם, כי ידיעת התלמוד אינה שוה מאומה, אם אין עמה גם דעת המוסר; ולהיפך, בעל המוסר, אשר נפשו טהורה ורוחו זכה ונקיה, עומד במדרגה יותר גבוהה מזו שיעמוד עליה הלמדן והבקי בש"ס ופוסקים ואפילו אם הוא גאון.

בדברים האלה וכיוצא באלה משך רבי שמחה זיסל לב רבים אחריו. ומדי שבת בשבת, היו אלה מתאספים אל ביתו והוא היה דורש בפניהם תורה ומוסר. ובזר לו מקרבם שנים עשר איש ויהיו ל„מקורביו" — מעין הגבאים, אשר לצדיקי החסידים. ה„מקורבים" האלה הפיצו ברבים את תורת רבם, גם הרבו לספר בשבחו, גדולתו וקדושתו והתאמצו למשוך לבות רבים אחריו.

„הכתה" הזאת, או „הקבוץ" הזה, הלך הלך וגדול ובראשית שנת 1874 בנו להם בית מיוחד ועל הבית עליה. הבית הוקצע לישיבה, והעליה — חדר מיוחד לרבי שמחה זיסל. העליה הזאת היתה מעין „קדשי קדשים" לבעלי הכתה, אשר לאו כל אדם זוכה לדרוך על ספה ולא בכל עת אפשר היה לבוא אל תוכה.

ויאספו בעלי הכתה בחורים רבים, מקרוב ומרחוק, אל הישיבה אשר יסדו. בישיבה הזאת היה למוד התלמוד טפל ולמוד המוסר עיקר. רוב היום היו עוסקים בחנוך למוסר, חנוך מעשי, — בישיבה, קימה והליכה. התלמידים היו צריכים להתפלל בהתלהבות, לעסוק בהתבוננות ונקיון הנפש ולשמוע את

סד) ראה פרידמאן, „המליץ", 1897 גליון קי"א.

דרשותיו של רבי שמחה זיסל, אשר היה דורש יום יום בפניהם בירדו מן העליה אל הישיבה.

המעולים שבתלמידים עזבו את הישיבה הזאת, וכי חשקה נפשם בתורה וילכו ללמוד אל הישיבה האחרת אשר בעיר, ואשר בראשה עמד הגאון רבי אלעזר גרדון (אחרי כן רב בעיר טילז, ובשנה שעברה, תרע״ט, מת). בעלי העיר, אשר לא אהבו את רבי שמחה זיסל ותורת מוסרו היתה זרה להם, התרחקו גם מתלמידי ישיבתו ולא תמכו בהם. אז העבירו בעלי הכתה את ישיבתם לעיר גראבין, אשר בפלך קורלאנד. כעבר עת קצרה סגרו את הישיבה לגמרי; אך העיר קילם נשארה גם אחרי כן עיר־מרכזית למוסר.

מלבד חברי הכתה, אשר מושבם הקבוע היה קלם, התאספו שמה גם רבים מבעלי המוסר שבליטא וזמוט, אשר כבר הספיקו להנזר לגמרי מן ה„עולם״ ולהתמכר רק למוסר. שם שמעו מעת לעת את דרשותיו של רבי שמחה זיסל, שם בכו, התפללו וחשבו את „חשבון נפשם״ [סה]). בכלל לא הרי המוסר הקילמאי כהרי המוסר הקובנאי. בעלי המוסר הראשונים, אשר בווילנה וקובנה, היו מעין „חברה חפשית״, אשר כל החפץ יכול להספח אליהם, ואיש לא כהה בו. לא כן בקילם. פה כל זר לא חדר אל חברתם. וכי חפץ איש לבוא בקהלם, היה עליו לעמוד בנסיונות מוסריים שונים — ולאו כל אדם זוכה... אם אבי המוסר, רבי ישראל סלנטר, היה מעורב עם תלמידיו ויהי נמצא ביניהם בכל עת, היה רבי שמחה זיסל מתחמק מפניהם ורק לעתים רחוקות היו רואים את פניו. הרבו תלמידיו לספר נפלאותיו ומופתיו; מפה לאוזן היו מוסרים „מאמריו״ ו„דבוריו״— אשר רק מאמין אדוק היה יכול למצוא בם איזה רעיון טמיר.

בקילם תקנו מעט גם את סדר התפלות המקובל. ביום הכפורים, למשל, אכלו סעודת הבראה תיכף אחרי תפילת נעילה — קודם שהתפללו תפלת מעריב. תפלת המוסף, בשבתות וימים טובים התפללו אחרי אשר אכלו את ארוחת הצהרים,

---

סה) שם. —

ועוד כאלו[סו]. ואחרי אשר אך מעטים ידעו את „התקונים בזית", אשר תקנו בקילם, לא נודע הדבר ברבים, והרבנים עברו בשתיקה על ה„סכנה" שהיתה מאלה צפויה ליהדות...

מקור המוסר ומקום חיותו וגדולו היה מעתה בקילם, ומשם נתפשט גם לערים אחרות: מקילם המשולחים יוצאים לעירות ישראל ליסד בתים למוסר ולרכוש נפשות לו. ובכל עיר ועיר, אשר מצאו כר לפניהם וקרקע מוכשרה לקלוט את זרע המוסר — נטעו שם את נטיעותיו, וילך המוסר הלך ועשה פרי ובעלי המוסר פרשו מצודתם על ערים ועירות רבות.

אך עת פריחתו לא ארכה, ואם גם עשה המוסר פרי למעלה, לא הכה שרשיו למטה, ויהי דומה לעץ „שענפיו מרובים ושרשיו מעטים" ורוח העת עקרו והפכו על פניו.

ותנאי החיים בעת ההיא ורוח העת הזאת, התשוקה לחיים ותשוקה לדעת אשר גברו בישראל במחצית השניה למאה שעברה, היו חזקים מרבי ישראל סלנטר ומאלה אשר הלכו בעקבותיו. לא התנגדות הרבנים למוסר ולא מלחמת המשכילים בו שמו לאל את כל המעשים אשר עשו קנאי המוסר להפרחתו ולחזוקו. אויב חזק מאלה קם להם — הרגש הטבעי אשר בלב האדם לשמור את נפשו ולהתרחק מכליון, הוא הוא אשר התגבר בלבותיהם של היהודים הבעלי־בתים ובחורי הישיבה, והוא אשר קם למכשול על דרך התפשטותו של המוסר ולא נתן לו להשתרש בלבבות.

אז — ורבים כבר ראו והתבוננו, כי בית־המוסר הוא פרוזדור לעולם הבא, אם לגן עדן או לגיהנם — אחת היא; האיש אשר אהבת החיים חזקה היתה בלבו ונפשו בריאה, היה סר מעל פני בית־המוסר בחרדה ושאט־נפש. רבי ישראל סלנטר קוה למצוא מקשיבים לתורתו בין בעלי־הבתים, בחשבו, כי אז יחנכו את בניהם על פי דרכו, דרך המוסר, ויצילו אותם מרשת ההשכלה. אך כבר מבשרו חזה, שגם הילד הקטן ומה גם ה„בחור" אינו דומה כלל ל„חומר אשר ביד היוצר" — ובנו של רבי ישראל עצמו עזב את בית אביו, עזב את תורת מוסרו ויתמכר כלו

סו) שם. —

למרע להשכלה. ופחות ממה שעלתה בידו של רבי ישראל עצמו בפרט זה, עלתה בידם של אלה, אשר הלכו בעקבותיו. אלה האחרונים לא היו מסוגלים כלל למשוך לבבות אחריהם, ויהי להפך: פחד ומורא השליכו על סביבם, ויהיו בורחים מהם, כאשר יברחו מפני אנשים פראים אשר מן היערות הקדמונים יצאו ויבואו בין אנשים מן הישוב, ובראשי הבורחים מפניהם היו — בניהם של אלה בעלי המוסר עצמם. ובכל אשר הוסיף בעל המוסר להיות מסור לרעיונו, בכל אשר גדלה רצינותו ואמתותו כה הוסיף להיות זר לאנשים אשר בסביבתו וכה גדלה פראותו. לא מקרה הוא, כי דוקא בניהם של בעלי המוסר החשובים ביותר, אם רק בעלי כשרון היו, עזבו את היהדות והתרחקו ממנה יותר, מאשר התרחקו ממנה בני יהודים, אשר את המוסר לא ידעו. גרמו לזאת סבות שונות. הסבה האחת היא, כי בעל המוסר האמתי, היה טרוד כל ימיו בחנוך עצמו ולא היה לו פנאי לשים לב גם לחנוך „זרים" — לו גם בניו היו. וסבה יותר עמוקה היתה — כי בעל־המוסר בחפצו להיות מופת לרבים, בהכרח היה פועל את ההפך וכל רואהו היה נס מפניו לבל ידמה אליו אף במה שהוא.

נוסף לזה הכין רבי ישראל סלנטר — מבלי דעתו ולמרות חפצו — את הקרקע אשר עליה ימעדו רגלי תלמידיו והנוהים אחריהם וישחיתו את דרכם — מכון אני לצד התמרי והרכושי, אשר נשאר לנחלה בידיהם אחרי מות רבם.

י.

בשנת 1877 או 1878 נמצא בברלין איש עשיר אוהב תורה וחפץ לתמוך בה ושמו לאכמאן. וינדב העשיר הזה עשרת אלפים מרק לטובת עשרה לומדים, אשר יאמרו להכין את עצמם להיות רבנים בישראל. הכסף נמסר ליד הרב הקובנאי, רבי יצחק אלחנן, והתמיכה היתה צריכה להנתן לעשרה אברכים, אשר ילמדו בקובנה. רבי יצחק אלחנן ורבי ישראל סלנטר לא השכו מעמל נפשם והשת' למלאות את רצונו של המנדב

ובפרט אשר המנדב לא הסתפק רק בנדבה זאת, אשר נדב פעם אחת. הוא הוסיף לתמוך בידי הלומדים אשר נהנו מכספו, אף הבטיח, כי אם ירבו הלומדים ויקציע לתמיכתם כל הרוחים, אשר תביא לו אחוזת אדמתו אשר יש לו בפולין. כמעט נודע דבר הנדבה לבעלי המוסר אשר בקילם, ויעזבו את רבם ואת בית מדרשו ויבואו לקובנה בהמון. ויתקרבו האנשים הבאים מקילם אל האברכים הלומדים ונתמכים מקופת לאכמאן והחלו להפיץ את המוסר ביניהם. ואחדים מן הקילמאים התקרבו אל הקופה עצמה ליהנות ממנה ויהיו גם הם מתחילים להכין את עצמם להיות רבנים. ואחרי ימים מעטים החלו גם הלומדים הללו לעשות את למוד המוסר עיקר ולמוד התורה אך טפל. אז החלו להשתמש גם בשם „פרוש", לאמר: בקהלם יבוא רק האיש הפורש את עצמו מן העולם ודבר אין לו עם החיים, כי „חולין" המה. ויהיו יושבים כל היום מעוטפי טלית וקשורי תפלין, חדלו מדבר „דברי חול" עם כל איש, יהיה מי שיהיה, ויהיו בעיני עצמם גם בעיני עמי־הארץ מן העם ל„קדושים".

ראו רבי ישראל ורבי יצחק אלחנן, כי האברכים האלה לעולם לא יגיעו אל המטרה אשר שמו להם הם — להכין רבנים לישראל, וימהרו למשוך את ידיהם מן הלומדים האלה. ובשנת 1879 החלו לעבוד ביסוד קופה מרכזית להחזקת פרושים־לומדים, אשר התורה תהי להם עיקר [סז]. בשנת 1881 יצא לאור קונטרס, או „קול קורא" ועליו חתומים רבי ישראל סלנטר ורבי יצחק אלחנן. בקונטרס הזה הרבו שני מאורי ישראל אלה לדבר על ערכה של החזקת התורה ולומדיה ועל חשיבותם של אלה השוקדים על התורה ומוסרים את נפשם עליה [סח].

את הקונטרס הזה הפיצו בכל תפוצות ישראל, ו„משולחים" שלחו לכל קצוי ארץ — אירופה, אזיה, אפריקה ואמריקה — לקבץ כסף בשביל הקופה המרכזית — או „כולל הפרושים" — להחזקת אברכים לומדי תורה, אשר למדו ב„קבוצים" בערי ליטא

סז) פרידמאן, שם גליון קט"ו.
סח) „קונטרס עץ פרי", ווילנא 1881. —

שונות. תחת השגחתם של הרבנים, אשר בעיירות האלו, והתמיכה היתה נתנת להם מאת ה„כולל", אשר נמצא בקובנה תחת השגחתו של רבי יצחק אלחנן.

המתבונן השטחי יכול היה לאמר: אין דבר למוסד הזה, הנקרא „כולל הפרושים", ולבעלי המוסר, לתורתם, מחשבותיהם והלך רוחם. אבל באמת התחכמו בעלי המוסר להיות רוח החיה באופני הכולל ולהטביע את חותמם הם עליו.

בראשית שנות השמונים, כאשר אך החל הכולל להתפתח ולחזק מעמדו, עזב רבי יצחק בלאזר — תלמידו הותיק של רבי ישראל סלנטר במוסר — את רבנותו בעיר המלוכה פטרבורג ויבוא לקובנה להשתקע שם. אם מפני השיבותו של רבו רבי ישראל, שהיה ממיסדי ה„כולל", אם מפני השיבותו של רבי יצחק בלאזר עצמו — כי גאון היה — ואם מפני רוך לבבו של רבי יצחק אלחנן — אך עלתה בידו של בלאזר להיות תכף אחד מראשי המנהלים, אשר נהלו בכולל והשפיעו מרוחם על הפרושים שהיו נזונים ממנו. עברו שנים מעטות — וכבר היה רבי יצחק בלאזר כמעט המנהל היחידי והראש לכולל הפרושים ועשה בו כאדם העושה בתוך שלו, וחבריו במוסר עוזרים על ידו.

כי האמין רבי יצחק אלחנן בתום לבבו של רבי יצחק בלאזר ולא הרהר אחריו. ובהיות רי"א טרוד מאד בעניני דמתא ובעניני „כלל ישראל", היה שמח לקראת כל אחד ואחד שהיה עוזר על ידו באיזה מן הענינים שהיו קרובים ללבבו. ומספר האברכים, אשר פנו אל „כולל הפרושים" הלך וגדל ככל אשר יצא לו לכולל שם בעולם וככל אשר רבתה הכנסתו. ובכדי שלא יספחו אל קהל הפרושים, „קטלי קניא" בעלמא, היה דרוש לנסות את כחו של כל אברך הבא בתורה. ה„שיחה בתורה" עם האברכים הבאים לקובנה הוטל על רבי יצחק בלאזר, שהיה גם חריף גם בקי גדול בכל ענפי התלמוד והפוסקים. ואחרי אשר הוא, רי"ב, ידע את טיבו של כל אברך ואברך ממילא היה הוא גם הקוצב לו מזונותיו מן הכולל, וכגדלו של כל אחד בתורה כה וי"לה גם הקצבה שקצבו לו (משלשה עד עשרה רובלים לחודש). ודעת רבי יצחק בלאזר היתה המכרעת גם

בעת אשר דרוש היה — כעבר זמן — להוסיף לאברך על קצבתו. כעין משגיח על הפרושים וצופה הליכותיהם נמנה איש יהודי פשוט, יהושע צדיקוביץ, גם כן מבעלי המוסר, שהיה עובר מעת לעת מבית מדרש אחד לשני ומביט וצופה ויודע: מי „מתמיד" ומי איננו מתמיד, מי לומד בהתלהבות ומי — כאלו כפאו שד... ורבי יהושע זה היה גם מעין גזבר ומידו היו הפרושים מקבלים את דמי־חדשם וגם „גמילות חסדים" היה מלוה למעולים שבהם. ובשעה שהפרוש היה נצרך אל הכולל ודורש איזו „טובה", היתה דעתו של רבי יהושע זה מכרעת — אם שוה הוא המבקש לקבל טובה מן הכולל אם לא — כי הוא ידע את הפרושים היטב ודרכו של כל אחד היתה גלויה לפניו. גם הגזבר הראשי, הגביר בעירו רבי ברוך ברודא, נחשב על הותיקין שבבעלי המוסר. גם כל אלה נכבדי העיר, שהיו נקראים לפעמים אל אספה להתיעץ על עניני הכולל, היו מבעלי המוסר.

ובכל בית מדרש אשר בו היו הפרושים שוקדים על התורה — ושוקדים היו בכל בתי המדרש אשר בקובנה — נמצא תמיד איזה פרוש זקן ש„נקפא" מרוב ימים, מתהדר ביראת שמים ומשגיח בחשאי על תהלוכותיהם של הפרושים בעניני יראה. כל אלה היו מתפרנסים מקופתו של ה„כולל" ונחשבים על בעלי המוסר. ראשי ההנהגה של הכולל מעולם לא היו דורשים מאת הפרושים, כי יבקרו את בית־המוסר או כי יבואו ביום השבת לביתו של רבי יצחק בלאזר וישמעו את דרשותיו המוסריות שהיה דורש מדי שבת בשבתו. אך ה„פרושים הנקפאים" אשר אמרתי, בשיחותיהם עם האברכים ובהיותם תדירים אצלם, היו חודרים אל לבותיהם של הפרושים וידעו, מי הוא הנוטה, או מסוגל להיות נוטה למוסר ומי אשר איננו מסוגל לתורת המוסר. הכל היה נרשם בספר ונקרא בפני ר"י בלאזר. ומעולם לא אמר רבי יצחק בלאזר לפרוש, כי איננו שבע רצון ממנו מפני אשר הוא איננו מתקרב אל המוסר. אך הכל ידעו, כי הפרושים בעלי המוסר חביבים עליו יותר מן הפרושים, אשר אינם בעלי מוסר, וכי הראשונים מקבלים תמיכה יותר עשירה מזו אשר אחרים מקבלים, ויש אשר נתמכים גם בסכומים הגונים ל„עת מצא". תלוים היו

איפא הפרושים בדעתם של בעלי המוסר. ואחרי אשר כלם, כמעט בלי יוצא מן הכלל, היו בדוחק גדול ויש אשר גם ללחם היו רעבים, אין פלא אם לאט לאט הלכה הצביעות ותתפשט בין הפרושים. רבים היו אשר התראו כבעלי מוסר ולבם בל עמם ובבואם אל בית-המוסר היו לומדים אותו מן השפה ולחוץ. ורבים מאלה אשר הלמוד בגפ"ת היה להם למשא או כי עצלים היו מטבעם, והחלו להיות מתמידים בבית המוסר — בדעתם כי ההתמדה בבית המוסר מכפרת על עון „בטול תורה".

ואת רבי יצחק אלחנן איש מהם לא היה ירא. הכל ידעו, מה רחוק האיש הגדול הזה מקנאות וכי הוא לא ירדוף את האדם חברו, אם גם אין דעתו נוחה מדעותיו של חבריו. ומציאת-חן בעיניו של רבי יצחק בלאזר — נערכה בכסף מלא, גררה תועלת ממשית אחריה, ואל התועלת הממשית הזאת נשאו את נפשם כל אלה, שהיו מסוגלים להתחפש ולהצטבע — ומספרם לא היה קטן.

ככה נתפתחו הענינים, ורבי יצחק בלאזר וחבריו בדעה פשטו את ידיהם אל קופת הכולל וימשכו אותה לרשותם. והקופה היתה עשירה. אמרו, כי הכנסותיה עלו למאה אלף רובלים לשנה, וכל הכסף הרב הזה הוצא — אם ישר או בדרך עקלתון—למטרה אחת: להזק את המוסר, להפיצו ולפתחו, גם להחזיק בידיהם של בעלי המוסר — אם בידי אלה שהיו מסורים לו בכל לבם ונפשם ואם בידי אלה שהיו רק מתראים כמוסרים את נפשם עליו.

בימים ההם ואיש לא דרש מידיהם חשבון הכספים. הכל נעשה בצנעא — כי על כן נתקים הכולל בלי רשיונה של הרשות— ובסודי-סודות. לרבי יצחק אלחנן היו מראים איזה חשבון והוא היה מקבלו תמיד בתודה והיה בטוח כי כל אשר יעשו האנשים האלה לטובת ה„כולל", באמונה הם עושים. והאנשים האלה עשו ככל אשר מצאו נכון לפניהם ואיש לא עמד על דרכם ולא כהה בם.

יא.

בקובנה נתפשטה תורת המוסר בחשאי, באין אונס ולא

באופן רשמי מצד מנהלי „כולל הפרושים". שני בתים למוסר היו קימים בעיר — האחד נסמך לבית התפלה לחיטים והשני לבית תפלתם של חוטבי=עצים, ופתוחים היו הבתים האלה לכל דורש מוסר בכל עת ועונה. בכל ערב ראש־חדש היו מתאספים לאחד הבתים האלה בהמון ורבי יצחק בלאזר או רבי נפתלי אמשטרדם, רב באלוקסטי הסמוכה לקובנה, היה דורש בפני הנאספים. במוצאי שבת בין השמשות היה רבי יצחק בלאזר דורש בביתו בפני ה„פרושים" הקרובים אליו ובפני סתם בעלי מוסר מן הבעלי=בתים. מראש חדש אלול עד מוצאי יום הכפורים היה רבי יצחק בלאזר מתבודד הרחק מביתו — על הרב באלוקסטי, בבית מר פראנק--באחת העליות שהיו מפנים לו. וכל העת ההיא לא דבר עם איש כל שיחת=חולין בשום לשון, לא היה מקבל שום בן אדם ויהי שקוע ב„חשבון נפשו". אך ביום השני והחמישי ובמוצאי שבתות היה דורש כדרכו בכל שבתות השנה. כאמור— לא כפו את הפרושים כי ילכו לשמוע את דרשותיו של בלאזר ובדרך רשמי לא היה למוד המוסר חובה. למתבונן השטחי, שלא ידע מכל אשר נעשה לפנים מן הקלעים, נראה הכל כשר וישר. אך בעלית בית=התפלה אשר לחוטבי העצים, כבר נראו תוצאותיו של המוסר=המעשי בכל נוראותיהן. שם נמצאו תמיד אחדים מבעלי המוסר היותר חשובים, שצריכים היו להיות מופת לרבים. אנשי ה„מופת" האלה כבר הגיעו למדרגה זו במוסר, שאליה צריכים היו לשאוף ולהגיע כל אלה שחשקה נפשם באמת בזכוך הנפש.

יש אשר רואה אתה אחדים מהם והנם צנועים, יושבים או עוברים מפנה אחת אל האחרת בהשאי ושפתותיהם נעות. פתאום יעמוד האחד או השני ופניו מפנים אל הכותל ושוב ישב או יוסיף ללכת הנה והנה על פניהבית. כי יבוא איש אל העליה, לא ירגישו בו וכי ישאל דבר לא יענוהו או יפטרוהו בהנפת יד שאינה אומרת כלום. אך עיניהם מפיקות פחד נורא, וצחוק פרא המעות את הפנים לא יחלוף מעל שפתותיהם. המה לא יכלו להוציא מפיהם דבור בקול רם, כי את קולם היו יראים וזמזומו של זבובם היה מעין נסור במוחם. מראיהם היה כמראה הקרטנים הפחדנים וטובי הלב. המה ישבו בתענית וסגופים והיו מתפרנסים בלחם

ומים. מי שלא היה רגיל עמהם ולא היה שכיח אצלם דמה כי אנשים חסרי־דעה המה. וכי עברו בחוצות העיר היו צועדים לאט לאט — ממש צללים מתנועעים, ולא אנשים חיים הולכים לדרכם.

ונמצאו ביניהם גם כאלה, שהיו תמיד נכונים למצה ולמדון. רוחם הומיה תמיד, בכל עת היו נרעשים ושואנים ואש זרה, המטילה אימה, יוקדת בעיניהם. מעולם לא שמע הזר מפיהם אף מלה אחת של חבה או גם דרישת שלום גרידא. וכי היתה בלבם טינא על איש לא היו נמנעים מזרוק בו אבנים באמצע הרחוב ולעיני השמש כט). כי התנגד איש לדבריהם היו מקללים אותו קללות נמרצות ויש אשר גם לידי הכאה הגיעו.

להראשונים כמו להאחרונים כבר לא היה כל שווי־המשקל בדבריהם ומעשיהם, ולא היו מסוגלים עוד לחיים צבוריים מאיזה מין שהוא.

ומדי ערב בערב בעבר איש על פני בית התפלה אשר לחוטבי העצים, קולות בכי ויללה היו מגיעים לאזניו מאת העליה האפלה אשר תחת גג הבית, וקולות דופקים בכתלי העליה בלוית אנחות וגניחות הודרים ללבו.

זה היה מצב הדברים בקובנה. ובסלבודקה, אשר מעבר לנהר וויליא, היה מצבו של המוסר, אפני למודו וצורתו המעשית שונה לגמרי מזה שבקובנה. בבית המדרש הגדול שם נמצאה ישיבה גדולה לבחורים, גם קבוץ של פרושים והכל נמצא ברשותם של בעלי המוסר: ר״י בלאזר ושנים מעוזריו. סלבודקה היתה נחלתם המיוחדת ומי שלא הודה במוסר ולא התעסק בו לא היה מתקבל לבתי־מדרשיה. אם כי גם הישיבה, גם הפרושים אשר שמה היו בעקרם מתפרנסים מן הקופה אשר לכולל־הפרושים, לא היתה שמה דריכת הרגל לפרוש או לבחור שלא נמנה בפרהסיא על מחנה המוסריים. פה היה למוד המוסר בכל יום

כט) המנוח ש. א. היה אחד מן המעטים שבגבירי קובנה, אשר נתן ידו לבעלי המוסר ויהי מסור לו בכל לבו ונפשו, גם הגדולים שבבעלי־המוסר ומנהליהם הוקירוהו מאד. אך כאשר הביא את בנו אל הגמנזיום, נמלא ר' נטע — אחד הידועים בין המוסריים — חמה ובפגשו את סר א. ברחוב העיר זרק בו אבנים, כי לדידהו היה ש. א. חייב מיתה ודוקא בסקילה.

חובה על כל תופש תורה בין שהוא פרוש ובין שהוא בחור הלומד בישיבה. בכל יום ויום היו כלם מתאספים בשעה קבועה לבית המדרש ולומדים מוסר בצבור. בכל בין־השמשות היו דורשים דרשות מוסריות בבית־המוסר ותופשי התורה מחויבים היו לבא אל הדרשה. ומי שהשדוהו כי מוסריי הוא רק למראית עין, או מי שראוהו עוסק במוסר לא בכבד ראש הנחוץ לכך, היו מענישים אותו: דברו על לב בעלי הבתים שבעיר, אשר הבחור או הפרוש הנענש סמוך על שלחנם, כי ימנעו ממנו „אכילת" יומו במשך זמן ידוע, היו פושטים ממנו את בגדיו העליונים, הדלו מתת לו כסף־הספקתו, היו מונעים ממנו ספרים ללמוד והוא יושב בטל בבית המדרש, ויש אשר היו גם מלקים אותו ובאופן זה היו כופים את הממרה לעזוב את סלבודקה וללכת אל אשר ילך. מובן כי פה היתה קרקע מסוגלה להתפתחות רגול חרש וצביעות במדה מבהילה, ומוכשרה היתה העירה הקטנה לגדל בה אנשים, אשר יהיו ל„מופתים חיים" לכל עדת בעלי המוסר.

בשנת 1883 מוצאים אנו את הפרוש בעל־המוסר ר' יוזל והוא „אסיר חפשי", יושב לו בודד בעלית קיר ודלת העליה סגורה תמיד על מסגר. כל הימים אשר היה כלוא שם לא יצא הוא מפתח כלאו ואיש לא בא אליו. בפתח נמצאו שני חורים ודרך החור האחד היו מושיטים לו מאכלי בשר ודרך השני—מאכלי חלב. פעם אחת באה אמו של ר' יוזל „בעל החורים" הזה — כאשר קראוהו אחרי כן — לבקר את בנה „קדושה" ולא חפץ הבן להביט בפני אמו, יען אסור להסתכל בפני אשה ומה גם להרבות שיחה עמה... ימים רבים ישב לו בחדר־כלאו עטוף תמיד טלית ותפלין ועוסק בתורה או עושה לו „חשבון נפשו". עליו היו מראים בסוד לאמר: כזה ראה והתקדש אם בעל מוסר אמתי אתה! אך לבעלי המוסר נחוץ היה כי ידעו ברבים איזו „קדושים" נמצאים בקהלם והיו מכסים על ה„אסיר הקדוש" טפח ומגלים טפחיים, עד שהתחילו יושבי קרנות ונשים המוזרות בלבנה לדבר בו. לסוף הלשינו לפני שר הפלך, כי ישנו יהודי אחד היושב במסתרים ועוסק בודאי בנסתרות המסוכנות לסדרי

הממלכה. עברו ימים מועטים ובמצות שר־הפלך הוצא האסיר לחופש.

וועד קבוע קבעו בעלי המוסר בסלובודקה, אשר לפניו יבואו כל בחור הלומד בישיבה להתודות בכל יום על כל מעשה אשר עשה ושיש בו חשש עברה לפי תורת המוסר. וכגדל החטא כן גדל הענש וכה גם סדר הודוי. יש אשר יעמד המתודה לפני הועד ערום בלי לבוש, ותכף אחרי התודותו ילקוהו בשבט ארבעים חסר אחת. ויש אשר יצא דינו של המתודה, שיכריז על עצמו ברבים כי חוטא הוא. ובהיות ש„אין אדם משים עצמו רשע" ויעשו זאת בערמה. באחד מימות החול יעלה החוטא על הבמה בבית המדרש בשעת התפלה. וכשיגיע הצבור לתפלת שמונה עשרה, והכה הבהור על השלחן בחזקה ויקרא בקול רם: „יעלה ויבוא"! כל הקהל היה מביט בתמהון אל הבחור הבער, שאיננו יודע מתי ראש חדש — דבר אשר ידע גם החיט גם הרצען, פני הבחור אדמו וחָורו מבושה, ו„שפיכת דמים" זו היתה לו כפרה על חטאתו. או כפרה אחרת: לקח הבחור מטאטא בידו, בשעה שבית המדרש מלא אנשים, ומנקה בו את הבית. במקרים כאלה היה החוטא מוצא כפרתו בזה, שהיה מזלזל בכבוד עצמו, מכניע את עצמו ונעשה לצחוק רק בעיני באי בית המדרש. היו גם מיני כפרה אחרים. יש אשר הוטל על החוטא, כי יצא לרחוב העיר, יתנפל פתאום על הארץ, יתגולל בעפר או ברפש למען יהיה לצחוק בעיני הרבים מן החוץ. או כי ילך החוטא מבית אל בית, יחזור על הפתחים ויבקש נדבות ובזאת תכופר חטאתו [ע].

מלבד הודוי היומי בפני הועד, אשר בהכרח היה גורר אחריו צביעות ושקר, ומלבד המעשים אשר יעשה הבחור בבדי לכפר על חטאתו, היתה רשימה שלמה של מצות עשה ומצות לא תעשה, שהיה זהיר בהן כל החפץ למצוא חן בעיני אלהים וראשי בעלי־המוסר: לשבת כל היום בטלית ותפלין ולהתרחק מחברת אנשים; להתערב דוקא בין אנשים ולבלי הוציא בכל

ע) ראה „המליץ" 1897 גליון נ"ד.

זאת מלה מפיו; לדקדק הרבה בנקיון הגוף — **והעיקר** בעשית צרכיו. ור' שלום פרוש, למשל, היה מדקדק מאד ב„מצוה" זו והיה סובב על כל בתי המדרש אשר בסלובודקה ואשר בקובנה ומחלק „ניר רך" לפרושים ולבחורים השוקדים על התורה —; לסובב במקומות שהרבים מצויים ולקרוא תמיד; „גאוה! גאוה! גאוה!" ובקריאותיו אלו יזהיר את האנשים וירחיקם מן הגאוה ועוד ועוד מצות ו„מעשים טובים" כאלו עא).

כל המעשים הללו נקראו בשם „חזוק" — כי היו מחזקים את רצונו של האדם בכלל שלא יבטל מפני רצונם של אחרים, גם מחנכים ומחזקים הם אותו ברוח המוסר.

ואחרי החנוך־המעשי במוסר בא גם החנוך התיאורי. מחנכים היו את בעלי המוסר לברוא „אידיאות" מוסריות, או כאשר נקרא בלשונם: „רעיונות". לזאת צריכים היו בעלי המוסר לשבת ולחשוב מהשבות על האמונה, הבורא, התורה, העולם־הבא ולהגיע לידי אידיאות חדשות ולהמציא בענינים אלה רעיונות חדשים; צריכים היו להתבונן — מבלי צאתם מפתח בית־המדרש ובית־המוסר — אל חיי הטבע, ואל חיי־הבהמות, החיות והעופות ולהקיש מהם על חיי האדם ולהוציא „מוסר" מחייהם של הראשונים לטובתם ולתועלתם של האחרונים. תוצאותיו של המוסר המלאכותי הזה היו: שהבחורים והפרושים בעלי המוסר היו מתגאים על אחרים תחת היותם בעלי־ענוה, וכל אשר לא נחשב על בעלי־המוסר לא נחשב בעיניהם. לאויטוריטטים נעשו רק המפורסמים במוסר, וגאונים מפורסמים, שלא היתה להם יד במוסרם של אלה, לא נחשבו בעיניהם למאומה — ובנידון זה לא חלקו בין הגאונים אשר כבר מתו או אשר היו עוד בחיים. כל מלה, שיצאה מפי איזה מ„קדושיהם", היו מבארים בשבעים פנים ומבקשים בה סתרי תורה ורעיונות טמירים, ותורה שלמה של גאון יחיד בדורו היתה בעיניהם כקליפת השום. ולפעמים תכופות אפשר היה לשמוע וכוח עצום בין הבחורים, שכל אחד התאמץ לכון לדעתו ה„אמתית" של משגיח בית־המוסר, באמרו מלה זו או אחרת;

עא) רב פלאי, „המליץ" שם גליון צ"ד.

מדוע קבל בסבר פנים יפות בחור פלוני ופרוש אלמוני,— במה זכו? ומדוע לא זכו האחרים, כי יראה גם להם פנים שוחקות? הן אי אפשר להנית, כי נדנוד עפעף או קריצת עין של המשגית יהיה לבטלה, בלי כל כונה מיוחדת עמוקה!

ומרגלא בפיהם של בעלי המוסר:

„דף אחד בספר־מוסר עולה על אלפי דפים בתלמוד".

„מי שאיננו עוסק במוסר, אפילו אם הוא עוסק בתורה דומה לרצען, התופר נעלים שאין בהם רוח חיים".

„כל שאיננו בעל־מוסר הרי הוא דומה לטוחן, שכל הקרב אליו ונוגע בבגדיו הטוחן מטנפהו בקמחו" עב).

וכלל גדול היה בידם, שאין להכנע בפני איש, ואין להראות לשום אדם —מלבד אחדים, יוצאים מן הכלל— סימני כבוד, כי כבוד המוסר הוא מחלל. וכל הממעט לשים לב לבריות ו„למה יאמרו הבריות" מרבה להתקרב לשערי הקדושה.

סלובודקה היתה מלאה „קדושים" מפה לפה. ובכל זאת רק הבחירים שביניהם זכו לקבל פני רבם אשר בקילם—על הרוב בעשרת ימי תשובה— ורק מעטים מהמה זכו לשמוע דרשה־מוסרית מ„פיו הקדוש" של ר' שמחה זיסל, שנחשב לרבם וקדושם של כל בעלי־המוסר.

קבוץ פרושים־בעלי־מוסר, מעט יותר נוחים ושוקטים וקרובים יותר לאנשים מן הישוב, נמצא בעת ההיא גם בעירה הקטנה ראדין, אשר בפלך ווילנה. הקבוץ הזה נמצא תחת השגחתו של הצדיק רבי מאיר מארדין, מחבר ספר המוסר הידוע בשם: „חפץ חיים". שם הספר הוא מעין אירוניה על תכנו וההפך ממנו. כל החלק הראשון של הספר מוקדש ל„שמירת הלשון" מחטא, כי הוא הוא היותר מסוכן לאדם מכל „מרסורי עברה" אחרים. וכי יאמר האדם לשמוע בקול ה„חפץ חיים", עליו לחדול מהשתמש בלשונו לגמרי ולהתהפך מ„מדבר" ל„דומם". הספר הזה היה נפוץ מאד בין בעלי המוסר, ויהי מעין כותר תפארת לכח יצירתם של ההולכים בדרכיהם.

עב) שם גליון נ"ב.

ובכל עירות ליטא וזמוט, אשר בהן צעירים לומדי תורה נחתים, מוצאים אנו גם את בעלי המוסר והם עמלים להשפיע מרוחם על הלומדים ולהרחיב שם חוג פעולתם. מחסור בכסף לא ידעו — כי כל הכספים שהגיעו ל„כולל הפרושים" נמצאו ברשותם וישתמשו בם כטוב בעיניהם. המה בקשו ומצאו „כלות עשירות" ל„בחוריהם" ו„כסאות רבנות" לפרושיהם, ומחנה גדול של „צדיקים" ו„קדושים" התפרנסו מידיהם. וככל אשר גדלה הסתדרותם של בעלי המוסר וככל אשר נתחזקה בעזרת הכסף, כה כבדה ידם על אותם הפרושים, אשר עמדו על דעתם ודעת המוסר לא חפצו.

יב.

ותגדל התמרמרותם של הפרושים על בעלי המוסר ובמשך העת נחלקו לשתי מחנות, אשר האחת היתה צוררת את רעותה. ויהיו הראשונים מתאוננים על מנהיגי הכולל כי יתנהגו עמהם שלא בצדק והאחרונים היו מבקשים תואנות בכדי למרר את חייהם של המתנגדים להם.

והימים ימי „חבת ציון", ו„ישוב ארץ ישראל". רבים מבני הישיבות, אשר בליטא וזמוט, מחבבים את „הרעיון" ומתענינים בו, ובעלי־המוסר, אדוני הישיבות בגלוי או בסתר, מחרפים ומנאצים את רעיון הישוב ואת כל אלה שנשאו ונתנו בו. חבתם של ה„בחורים" לציון וחפצם בישובה קרב אותם אל המשכילים אשר בקובנה ובשאר העירות, שהיו העושים והמעשים בכל הנוגע לישוב ארץ ישראל. ה„בחורים", „חובבי ציון", שהיו תחילה רק „אחים בדעה" להמשכילים, נהיו עד מהרה גם „אחים לצרה" וכי רדפו את הבחורים על חבתם ל„הרעיון" לא יכלו המשכילים עמוד מנגד, כי על כן על הדעה החביבה עליהם הבחורים נרדפים. ובעלי המוסר לא הסתפקו גם הם ברדיפות אשר רדפו את הובשי בית המדרש, כי אם החלו לדבר רעות בישוב בכל אשר יכלו. והשתדלו לדבר בו רעות בפני בעלי־בתים ורבנים, אשר נושאי הרעיון השתדלו למשוך אותם אחריהם.

אז אמרו משכילי קובנה וסופריה לערוך מלחמה נגד בעלי־

המוסר ולפצוע אותם במקום חיותם — ב„כולל הפרושים״. ויהי „המליץ״ הבמה, אשר עליה התבצרו המשכילים והסופרים, והמלחמה נטושה.

ומעברים שונים וערים שונות החלו סופרים לשלוח „מאמרים״ ל„המליץ״, באשר דברו דברים קשים עם מנהלי הכולל וראשיו, בדרישת „חשבון״ החלו ובספורי־אימים מתהלוכותיהם הזרות של בעלי־המוסר כלו. ואחרי אשר רבי יצחק אלחנן היה הראש הרשמי של „כולל־הפרושים״ ותהי המלחמה ערוכה נגדו. ידעו הסופרים את נפש רבנו יצחק אלחנן כי נקיה היא מכל אבק עול, אך עם זה ידעו כי מקורביו הונו אותו וכסו ממנו על כל המעשים אשר עשו בעלי־המוסר בשמו, יען כי המקורבים הללו באו גם הם על שכרם. ויהי כל חפצם של הסופרים — לגלות את אשר חפצו בעלי המוסר ושכיריהם לכסות. וכאשר ידע רי״א את מצב הדברים כמו שהוא וגרש את בעלי המוסר ממשול בכולל ופרושיו ואת ההנהגה ימסור לאחרים, הטובים מהם; וכמעט יוקח הכסף מידי בעלי המוסר, הרי תש כחם ממילא.

מלחמת סופרים זאת ארכה ירחים אחדים. נסו בעלי הכולל לשלוח שנים מחשובי העדה בקובנה להעיד ב„המליץ״, כי המה ראו את ה„חשבונות״ והכל שריר וקים, „פרוטה לא נעדרה״; ויבואו האנשים ויעידו. ויבואו הסופרים אחריהם והכחישו את עדותם של „בעלי־הבתים״ באותות ובמופתים שאובים מן המקורות הראשונים, אשר גלויים היו לאחדים מן הפרושים, שבסתר נתנו ידם להמשכילים.

עברו עוד ירחים אחדים ולא יכול עוד רי״א נשוא את השאון הרב, אשר הקימו הסופרים על כולל הפרושים ויחללוהו, ויצא גם הוא במאמר גדול בעתונים ושם המאמר: „עלבונה של תורה״ עג).

במאמר הזה, אשר הטיל רעש גדול בעולמו של ישראל. נעלב רבי יצחק אלחנן, על ידי מקורביו, הרבה יותר מאשר נעלב על ידי הסופרים — אשר כבודו של גאון ישראל יקר היה להם.

עג) „המליץ״ 1890 גליון 16 ובהוספה ל„הצפירה״ ש״ז גליון 18

„.... נתבע אני — כותב רי"א — לשפוך את נפשי לפני שלומי אמוני ישראל מעלבונה של תורתנו הקדושה ולומדיה ומחזיקיה בעתים הללו, השרוים בצער, בשפלות ובבזיון, מקול מחרפים ומגדפים וכו' ותולין בוקי סריקי בהנהגת הכולל פרושים מפה כדי להרס וכו' את החמדה היקרה והקדושה, תלמוד תורה של קהלת רבנן שיסדנו, ושאני נותן נפשי עליה בזקנתי, שכבר נהפכו מעי בקרבי לשמוע חרפת המתעסקים הישרים עמי, בכל העלילות והטענות של שוא שבודים ומפרסמים בזוי התורה ומשניאיה במכה"ע" וכו' וכו'.

ושוב הוא חוזר ומעיד על „ההנהגה", שהיא מתנהגת באמונה, ו„שהיא נחתכת על פי וברוחי".

וחוזר ומעיד: „אין כאן לא חברה ולא אגודה, כי אם מעוררים ומשתדלים להרחיב את הלבבות באהבת התורה ולומדיה".

ועוד: „בהפקירא וזלותא דתלמידי חכמים צדיקים בפני ת"ח ברבים — כאלה לא נשמעו בישראל מימות ענן ושאול. הם מעיזים להעמיד פניהם כאלו באים עלינו בטענות של עשית סדרים, כחובבי תורה, ואשר באמת אין לך בוזה תורה בעולם, שלא יסתיר תאות לבו לקלקל ולהרוס בטענות ותביעות של יושר, תקון או גם חזוק הדת, בכדי לגנוב דעתם של היראים התמימים, תומכי התורה", וכו' וכו' „ובודים הם עלי, כי אני כאדם שאין בי דעה לעצמי, טוב המזג ורך הלב, הנני נגרר אחרי אנשים רעים, נוכלים וצבועים הנמצאים בביתי ומשתמשים בי ובשמי לכל מה שלבם חפץ" וכו' וכו' „והנני מעיד, כי מעולם לא עשיתי דבר, שלא הסיפה ידיעתי אותו מתחלה ועד סוף, ולא העבירני אדם על דעתי בדבר שהתבוננתי היטב, שאינו ראוי להסכים עליו; לא ישבו בקרב ביתי עושי רמיה, והנני מתרחק מן הכעור" וכו' וכו' „והנני מעיד, כי כל המנהיגים העוסקים עמי בהחזקת הפרושים, הם אנשים של צורה, תמימים ויראי ד', הרחוקים מאהבת הבצע והכבוד והם נותנים גופם לגדופים וזלזולים רק מאהבת התורה" וכו' „והנני מעיד לפני אחי ועמי, כי ההתיסדות מתנהגת בצדק ובמישרים וגם במשטר ומדר כפי היכולת" וכו' וכופל ומשנה ומשלש

את עדותו וחזר שוב להעיד כי הכל נמצא במצב היותר טוב.
ובכל זאת!

ובכל זאת מוכרח היה רבי יצחק אלחנן לשום לב גם לדברי „בוזי התורה”, כי „למיחש מבעי”. אז החל להתחקות אל מעללי רבי יצחק בלאזר ועוזריו ביתר עיון; וירא ויתבונן כי ככל הצעקה הבאה אמנם עשו ומוסיפים לעשות. בהתחקותו זאת, עורר עליו חמת בעלי־המוסר — כי ראו בזאת התחלה קשה לעצמם. החלו סכסוכים פנימיים בין מנהלי הכולל. אלה החזיקו בידי ר״י בלאזר ואלה בידי רבי יצחק אלחנן; מקורביו של האחרון היו נגדו, אך בניו וחתנו עזרו על ידו. הסכסוכים ארכו זמן רב, אך רי״א עמד על דעתו. פה הראה באמת כי צדקו דבריו באמרו: „לא העבירני אדם על דעתי בדבר שהתבוננתי היטב, שאינו ראוי להסכים עליו”. אך לא תמיד „התבונן היטב”. ואחרי אשר התבונן — לא רפו ידיו עד אשר לקח את מושכות ההנהגה מידי רבי יצחק בלאזר וימסר אותן לידים אחרות, יותר אמונות. וכל זה נהיה במשך חצי שנה, אחרי אשר נתפרסם המאמר „עלבונה של תורה”.

נצחו המשכילים והסופרים, אך בעלי־המוסר טרם נוצחו. ורק עתה החלה „עבודתם הצבורית”; עתה יצאו בריש גלי ללחום במתנגדיהם, ומתנגדים הראשי היה מעתה — רבי יצחק אלחנן.

יג.

במעט נתרחקו בעלי־המוסר ממקור הכסף — מקור גבורתם ו„כל יכלתם” — וימהרו לשכוח את יסודי תורתם ויצאו בחמה שפוכה נגד רבי יצחק אלחנן ונגד כולל־הפרושים. בתחבולות שונות עלתה בידם להסב את לב לאכמאן מאחרי כולל־הפרושים ולמשכהו עליהם — וגם „בעל החלומות” עזר על ידם עד). קרן־

עד) „בלילה אחד חלמו כל ראשי בעלי־המוסר יחד חלום אחד. ובחלומם פסקו להם פסוק מ„לכה דודי” והוא: „על יד בן ישי בית הלחמי קרבה אל נפשי גאלה”. ותפעם רוח החולמים ולא מצאו פתרונים לחלומם. אז פנו לחרטומי המוסר וחכמיו, והללו יגעו ומצאו ופתרו:

המיימת, אשר יסד לאכמאן להחזקת הפרושים, מסר לידם, גם את אחוזתו אשר בפלך סובלק מסר לרשותו — בתור קנין כספו — של אחד מבעלי המוסר. סלובודקה נשארה גם עתה ברשותם ותחת השגחתם, ותהי להם היכולת לקבץ כסף ל„החזקת ישיבות ולומדי תורה" ולהתחרות בכולל הפרושים. אז יסד רבי יצחק בלאזר קופה מיוחדת להחזקת פרושים בעיר לובץ, ויקרא לה שם: „הקופה, או הכולל הלובצי". ויבוא ר' יוזל, מי שהיה „קדוש" לפנים, וייסד לו כולל גם הוא ויחזיק לעצמו בלומדי תורה ומוסר בעירות שונות. וכי אמר אחד הרבנים באחת העירות להתקומם נגד תעלוליהם של בעלי המוסר, ותהי אחריתו מרה. כי כל האמצעים כשרים היו בשעה שחרה אפם באיש, לו גם רב בישראל. רכילות, לשון הרע, מסירות, פאסקווילים ורדיפות שונות היו להם לעזר עד כלותם חמתם באיש חרמם. לכן עלתה בידם לעתים תכופות לדחות רב פלוני או אלמוני מכסא רבנותו ולהושיב אחר תחתיו, איש כלבבם וברוחם. ואם כבדה מהם להדית את הרב מן העיר, הנקל היה להם להקים „צד" נגדו, וה„צד" הזה עשה רב לעצמו וידחק את הרב הראשון. יתרב המחלוקת בעירות רבות ובעלי־המוסר מנצחים על המלאכה, מתהדרים בכחם כי גדול ומטילים אימה על רבני העירות.

ולא רק את הרבנים הקטנים אשר בעירות הקטנות היו מתחרים. בעת אשר רבי צבי הירש בנו של רבי יצחק אלחנן—והוא אז רב במיטוי — חפץ לנסוע לאמריקה ולקבל עליו משרת הרבנות בנויורק, אשר הציעו לפניו, לא ישר הדבר בעיני בעלי־המוסר. המשולחים של בעלי־המוסר היו מאספים שנה שנה הון רב באמריקה, ופחדו פן ישתמש רצ"ה בכחו, כח מרא דאתרא, לרעתם והכנסתם משם תקופח. ויתבלו תחבולות שונות ושלוחים

— „על יד, כלומר: אם אתן על יד, „בן ישי": או יבא משיח, הגואל הרוחנו, „בית הלחמי": והנתינה תהי על ידי בית לחמן, „קרבה": ואם תהיה דוקא בזמן קרוב, או „אל נפשי גאלה"; תבא הגאולה לנפש הדור. החלום ישברו ושלח לברלין למי "תמן והוא, כפתרון הלומם שלח למו עשרת אלפים רובל כסף" (המליץ 1897, גליון קפב).

מיוחדים שלחו להתם וסוף סוף עלתה בידם את אשר חפצו — כי תחת רבי צבי הירש, בנו של רי״א, בחרו אנשי נויורק לרב ברבי יעקב יוסף, מ״מ דמתא בווילנה, ש„חנה על דגלם״, זרצ״ה מלא מקומו בווילנה. ויהי נצחונם כפלים: בנויורק נבחר רב משלהם, וגאון מפורסם כרבי צ״ה בנו של גאון עוד יותר מפורסם ממלא מקומו של זה.

תחת אשר בעלי־המוסר הראשונים היו יראים את אלהים ונוחים לבריות ויהיו דומים ל„חיל ההצלה״ אשר לאנגלים, נהפכו עתה ויהיו לאנשים אחרים, „חיל״ ערוך לקרב. גדולתו של רבי יצחק אלחנן, השפעתו הרבה על היהודים ושמו שהיה מפורסם בין היהודים בכל ארצות פזוריהם, לא נתן להם מנוחה. אך באשר קצרה ידם מעשות לו רעה. התחילו „כובשים את הקהלות״ לאט לאט, ירדו לחייהם של רבנים ושל אנשי־שם שלא היו רבנים, אלא שהיתה להם איזו השפעה, אשר דעתם לא היתה נוחה ממנה, כי קמה למכשול על דרכם. מעתה ראו חובה לעצמם — לגזם בשבחם של אנשי־שלומם ולספר בגנותם של מתנגדיהם. גם את המוסר עצמו, שלא חדלו גם עתה מעסוק בו, סגלו למטרות החדשות אשר הציבו להם.

לפנים היתה מטרת המוסר: לטהר את האדם, שהקדיש את עצמו אליו, ולהביאו לידי הכרה, כי האדם הבל ואפס כל מעשהו, ועתה היתה מטרת המוסר: כי האדם הקורא בשמו ידע להשתמש בו לטובת עצמו, הנאתו ולהיות לראש לאחרים. לפנים כי ראו את בעל־המוסר יושב בתענית וסגופים ושאלוהו: „במה אתה עוסק?״ היה עונה: „דע מאין באת!״ וכי שאלו עתה את בעל המוסר השקוע ב„תכסיסי מלחמה״: „במה אתה עוסק?״ היה משיב: „גדולה עבירה לשמה״... לפנים היה בעל־המוסר בורח מחיי ההבל ועושה את עצמו „אסקופה הנדרסת״, ועתה היה בעל־המוסר שואף להיות המושל היחידי בחיי ההבל האלה ולעשות את האחרים כאסקופה הנדרסת לרגליו הוא... לפנים היה בעל־המוסר מבטל את רצונו מפני רצון אחרים ומניח את מקומו בעולם הזה לאחרים, ועתה היה מעמיד על דעתו בכל תוקף ובעיני בוז הביט אל אנשים, אשר ראה בם מסיגי גבולו, ולבו

מלא שנאה לכל יהודי אשר איננו מאנשי שלומו — וכל זאת בפה מלא הגידו ולא כחדו, ואמתלא מצאו: „משום עת לעשות לד' הפרו תורתך"...

בין בעלי־המוסר הראשונים נמצאו אנשים בעלי כשרונות גאוניים, בעלי חוש־מוסרי חזק, ישרים וצדיקים בטבעם; אנשים אשר האמינו באמונה שלמה, כי מעשיהם צודקים והסתכלותם בעולם היא האמתית; אנשים שהיו נכונים בכל עת למסור את נפשם ואת חייהם על האמתיות שבתורתם המוסרית. האנשים האלה, מלבד שהיו מוצאים מתקים את מעשיהם בין אלה שהיו מטבעם נוטים להשקיע את עצמם בעניני אמונה, היו מוצאים מכבדים גם בין אלה, אשר לבם לא הלך אחרי המוסר ותורתו־המעשית. אך ברבות הימים תמו אנשים כאלה מתוך קהל בעלי־המוסר — המלחמה העצומה במתנגדיהם הביאתם לידי תאות הנצחון והתאוה הזאת נצחה את עצמם תחלה, ותעש כלה לכל התוכן המוסרי אשר הכילה נפשם לפנים, והמלה „מוסר" היתה גם היא ל„שם שנתרוקן מתוכו". ואנשים גדולים בתורה ויראה וגדולים בכחותיהם הנפשיים, אשר יוכלו לחדש את המוסר ולהשיבו למקורו ולכבודו הראשונים, לא נספחו עוד אליהם. וככל אשר נתדלדל המוסר בפנים כן הלכה דמותו הלך והתמעט כלפי חוץ. והחדשים הבאים אל מחנה בעלי־המוסר היו אנשים הדלי־רוח ועניי־כשרון. ברובם באו לשם כוונות חצוניות — למצוא חן בעיני בעלי־המוסר, ועל ידיהם — למצוא דרכם בחיים. „בחור־הישיבה" התקרב אליהם תחלה, למען היותו בטוח שלחמו לא יחסר, אחרי כן — למען מצא שדוך הגון, ואחרי השדוך — כסא־רבנות או מעט כבוד וחשיבות בחוג ידוע. ובפרט אשר עתה נקל היה להתראות כירא־אלהים ובעל־מוסר. כי מה בעל המוסר של עתה מבקש? כי אם מעט חצוניות: להתלהב בשעת קריאה בספרי מוסר, להתנהג בקנאות עם כל אשר אינם מבני בריתם, לחרף ולגדף את גדוליהם ולהתהדר באהבה רבה לכל אשר בשם „מוסרי" יקרא.

זרע המוסר הלך הלך והתכוץ, הלך והתיבש; תוכו הלך

ג' ורק את הקליפה — שלא היתה מסוגלה כלל למשוך
ריה את הלבבות — שמרו.

אך כל זמן אשר רבי יצחק אלחנן חי, הסתפקו בעלי המוסר בהתנקשיות ארעיות ובהפצת דבה ולא מצאו און בנפשם להתקומם בפומבי ולהתנפל בקצף גלוי על מתנגדם הראשי ומבצרו. נסו אמנם בעלי המוסר להקים לו אויבים מקרב הרבנים אנשי שם, אשר קנאו מאז בכבודו של רבי יצחק אלחנן ובפרסומו, ובעזרתם אמרו להסב את הקופה הראשית של כולל הפרושים לידיהם. אך בעוד מועד נודע לרבי יצחק אלחנן את אשר הם אומרים לעשות, ויבושו הרבנים ואחד אחד עזבו את בעלי־המוסר ומחשבתם נשארה מעל[עה].

בשנת תרנ"ו (1896) מת רבי יצחק אלחנן. וכמעט חלה את מחלתו אשר מת בה, ובעלי־המוסר כבר החלו להטיל גורל על כסא־הרבנות בקובנה, ובגלוי הציעו לפני הבעלי־בתים הקובנאים כי ימנו לממלא מקומו של רי"א את האחד או השני מאנשי שלומם. רבי יצחק בלאזר היה, כמובן, מן הראשונים, אשר אמרו להושיב על כסא־הרבנות בקובנה. אך טעו בעלי־המוסר בחשבונם, ותעמולתם לא הועילה. קובנה, אשר אהבתה לרבה היתה אהבת בן לאביו ותכבד אותו יותר מ„כבוד אב", לא יכלה אף רגע לשאול: „מי יירש את כסא רבי יצחק אלחנן אהריו?" היורש הן עמד לפניה — יומים אחרי מותו של רבי יצחק אלחנן וכבר ישב בנו, רצ"ה רבינוביץ, המ"מ דמתא בווילנה, על כסא אביו.

אך בכל זאת לא נפל לב בעלי־המוסר עליהם. סוף סוף הוקלה להם עתה עבודתם, יען יכלו לעשות ככל אשר לבם חפץ מבלי ירא את דברו של רבי יצחק אלחנן, שהכל היו נשמעים לו. וכח הבן לא היה יפה ככח האב...

אז הפיצו בעלי־המוסר אלפי מכתבים בכל תפוצות ישראל אשר בהם דברו סרה לא רק ברבי צ"ה שנבחר זה עתה לרב בקובנה וממילא גם לראשו של „כולל־הפרושים", כי גם את אביו, הגאון

עה) „המליץ" שם גליון קפ"ג.

המנוח, לא נקו. משולחיהם הפיצו דבה על פרושי קובנה, מנהליהם ועל עצם ה„הנהגה". השפעת ר' יוזל על העירות הקטנות אשר בליטה וזמוט עוד גדלה — הוא הוסיף ליסד „קבוצים", לאסוף כסף ולחנך „צעירים־למופת" לכל עדת בעלי־המוסר. בסלובודקה היו דורשים בגלוי: „רק האיש אשר יוכל לאמר על נפשו, כי אלה שאינם מבעלי־המוסר פחותים בעיניו מן החזירים, הוא בעל־מוסר אמתי" ע). ותכופות היו ההתנגשיות בין בעלי־המוסר ובין בחורי־הישיבה שאינם בעלי מוסר ושני הצדדים היו באים לידי הכאות עד שפך דם. בעלי־המוסר היו האדונים בסלובודקה ובתי־מדרשיה וישיבותיה. כל העיר כאלו נהפכה לבית־מוסר בממלכתם של בעלי המוסר. למוד התלמוד נעזב כלו, וכבר היה שם העסק בתלמוד — כהעסק במקרא לפנים — סימן לקלות ראש. וירבו הסכסוכים ותגדל המחלוקת ובכל אלה יד בעלי־המוסר על העליונה.

יד.

עברו ירחים אחדים ושוב החלו הסופרים לפרסם בעתונים את מעשיהם של בעלי־המוסר, ולהאשים את הרבנים כי שתיקתם בענין זה דומה להודאה ולחזוק ידיהם של העושים מעשים מגונים. ואחרי אשר קם שאון רב בעיר לרגלי „ליל בר־תלמי" שערכו בעלי המוסר למאות בחורים מתנגדיהם, כי הכו אותם באחד ממוצאי־השבת מכה נצחת ודמים רבים נשפכו בבית המדרש הגדול אשר בסלובודקה — מוכרח היה הרב הקובנאי, רבי צבי הירש רבינוביץ, להתערב בדבר. אז קרא בביתו אסיפה מחשובי העיר ונכבדיה והזמין אל האסיפה את רבי יצחק בלאזר בתור „נאשם", ועשרות אחדים מבין בחורי סלובודקה בתור „מאשימים" ו„עדים". מאת ר"י בלאזר דרשו תשובה ברורה על כל השערוריה אשר נעשתה, אחרי אשר מעשים כאלו נשנו פעמים רבות והוא, ראש בעלי המוסר ומנהיגם, לא מחה. ולא יכל

ע) שם גליון קפ"ב.

ר״י בלאזר להכחיש את העדים החיים והמוכים ולא מצא במה להצטדק ולהצדיק את חבריו בדעה.

אחרי המעשה הזה נטו רב העיר בסלובודקה ורבים מן הבעלי בתים, התומכים בבחורי הישיבה, בגלוי מאחרי בעלי המוסר. ויגרשו את בעלי המוסר מהסתפח בבית המדרש הגדול ותחת ישיבתם של בעלי המוכר יסדו ישיבה אחרת, בלי מוסר, בהישיבות אשר היו לפנים בישראל, ויקראו את שמה „כנסת יצחק״ — לשמו ולזכרו של רבי יצחק אלחנן.

אחרי כל הדברים האלה התמרמרו בעלי־המוסר עוד יותר, ויתגרו כל כחם ללחום ברמה במתנגדיהם וביחוד בהרב הקובנאי ובכולל פרושיו. אז הפיצו מבול של כתבי שטנה על רבי יצחק אלחנן המת ועל בנו החי עז) וידברו סרה בפרושים והוציאו לעז על החשובים שבהם, ותהום המדינה.

אז כשל כח סובלם של הרבנים ויצאו גם הם המערכה. הצדיק המפורסם בעולם הרבנים רבי מאיר מסלוצק עח) יצא במאמר חריף נגד בעלי המוסר ראשונה. במאמרו זה עט) הוא כותב:

„... הלמוד בספרי מוסר הוא דבר טוב — ללמוד בינו לבין עצמו ולעשות זאת לכבוד קונו. אבל הלומד זאת קבל עם, ולמען לפרסם את עצמו כי ירא שמים הוא, יותר נוטה הוא לצבוע — כי למודו הוא רק לרמות בו בני אדם״ וכו׳ „והמתאספים יחד באגודה להראות, כי המה הצדיקים שבדור, המה בלי ספק מהצדיקים התסים הנזכרים במד״ר פ׳ וירא״ וכו׳ „והמנהלים את ה„עסק״ הזה, המה עתידים ליתן את הדין, על אשר המה צודדים נפשות להוליכם תהו לא דרך וכונתם אך לבצע כסף. מלבד כי המעות אשר יקבצו מענין זה הוא גזל גמור, עוד נבלה גדולה מזו עושים — בהראותם דרך ללומדי תורה איך שילמדו לא לאמונה,

---

עז) שם, גליון רי״ט.

עח) על אדות רבי מאיר זה מספרים, כי לפנים היה רב בעירו. לסוף הלכה אחת מנכדותיו ותבא לאהת הגמנזיות לבנות. אז עזב רבי מאיר את כסא רבנותו, באמרו: אם לא יכלתי לנהל את בני בדרך הישר, איכה אנהל עדר ישראל כלה?

עט) „המליץ״ 1897 גליון ג״ו.

ואך לרמות בני אדם" וכו' „וטמא לטמא יקרא" — הצבועים שבסלוצק עשו חוזה עם הצבועים שבסלובודקה ויחד נתחברו. אוי לדור שכך עלתה בימיו".

דברי רבי מאיר אלה היו לבעלי-המוסר כרעם ביום בהיר. המה לא פללו כי צדיק מפורסם שכמותו יתערב בריב ויפרסם דבריו בעתון, כדרך האפקורסים. אך לחפות עליו דברים רעים ולדבר בו סרה לא מצאו גם הם און בנפשם.

אחרי שלשה ירחים נתאספו רבני ליטא וזמוט לקובנה להתיעץ: מה לעשות בבעלי-המוסר הפורשים רשתם על כל ערי ישראל ומעבירים את הדור הצעיר על דעתו, „בהסירם את לבו מאחרי התורה התמימה". תוצאות האספה היו — כי יצאו הרבנים בקול קורא נגד בעלי-המוסר, ויקראו את קול הקורא בשם: „למען דעת" *). על החתום באו כל אלה הרבנים, אשר ידעו את בעלי-המוסר ידיעה אמתית בהיותם קרובים אליהם קרוב מקום והתהלכם עמם.

מלבד הרבנים אשר בקובנה וסלובודקה, אשר גרו עם בעלי המוסר, באו על החתום: הרב בפוניבז רבי יצחק יעקב רבינוביץ, אשר עמד ימים רבים בראש ישיבתם של בעלי המוסר בסלובודקה; הגאון רבי חיים מיאנוב, אשר כל הימים היה בא במשא ומתן עם קובנה וסלובודקה ורבניהן וישיבותיהן, כי קרוב הוא לקובנה; הרב מריטובה, שישב ימים רבים על התורה בסלובודקה; הרב מוויקשנה הקרובה, מר ברוכוב והרב הקילמי, רבי צבי אופנהיים, אשר גר אפשר לאמר, במחיצה אחת עם ראשי בעלי-המוסר, ורבים אחרים שאי אפשר היה לחשדם באי-דעת את האנשים, אשר הוציאו עליהם משפט.

ומבארים הרבנים תחלה מטרת דבריהם ואומרים:

„... באים אנחנו החתומים מטה לפקח עינים ולהעיר לבבות על כתה חדשה בישראל, המתעטפת באהבת תורה ויראת שמים ועל כן נקל לה לאחוז עינים של שוחרי תורה וכו' לגנוב דעתם, למשכם אחריהם בחבלי מוסר שוא". בתור עדי ראיה

*) שם, גליון קמ"ג.

וידיעה ברורה ונאמנה מצוה עלינו ומחויבים אנחנו לדאבון נפשנו להודיע דרכיה וסמניה, למען ידעו אחינו בני ישראל וכו׳ ויכירו בין צדיק על פי התורה לצדיק מלאכותי, בין עובד אלהים אמת בצדק מצותנו לאשר לא עבדו בלתי אם בדרך לבו ורעיון רוחו ושיטתו— שיטת המוסר המזויפת״.

ואחרי אשר הבדל יבדילו הרבנים בין חברה לכתה, כי בני החברה האחת יוקירו את בני האחרת, ויש אשר איש אחד יהיה חבר לכמה חברות, הנה חלופה בכתה: „כי כל ישעה וחפצה להיות אך היא לבדה באין זולתה; אין אמת תחת השמש מבלעדי שיטתה וכו׳ ואין יתרון לאדם בכל צדקותיו וגם לא בתורתו וחכמתו אם לא ילך לשיטתה״ וכו׳ „ועל כן אין רע בבל האמצעים הרעים בעצמם והתחבולות המגונות, אשר יאחזו בהם, אם אך יכוננו אל התכלית — בהחזקת השיטה שלהם״ וכו׳ וכו׳.

אחרי כל אלה באים הרבנים ומעידים בבעלי־המוסר:

א) משתדלים הם להיות ממרביצי תורה ומחזיקי לומדיה בגפ״ת ופוסקים כדי לסמא את העינים ולהתעות הלבבות, להאמין כי הרכבת תורה יש כאן, ובדרך הזה בטוחים הם להוליך לימינם את חניכיהם אחר מוסר הבלים אשר המציאו.

ב) עצם למוד המוסר שהחזיקו בו איננו בספרי המוסר המקובלים בישראל מאז וכו׳, לכן לא ילמדו ספר מוסר אחד עד תמו וכו׳ כי איש איש יבחור לו איזה מקרא אחד או פיוט מוסרי, כמו: „השיבני ד׳״, „אדם יסודו מעפר״ וכו׳ ויעמיק בו וישננהו בפיו בזעקות גדולות ונוראות, בקול מר, בנגון מעציב, בתנועות זרות ומשונות״ וכו׳ וכו׳ „המוסר המורם מהם והיוצא להם לפי שיטתם ושטותם יעשם להיות מן המתמיהים והמשניאים יראת ד׳ ראשית דעת ובדלים להיות כבריות בפני עצמם, שונאים לכל אשר לא ילך בדרכיהם ולא יחשוב כמוהם״ וכו׳ וכו׳ „ולא יאומן כי יסופר, אשר אלו בעלי־המוסר, המשימים את עצמם כשרים בפיהם ובשפתם, בשעה שהם צריכים להונות ולגנוב דעת אינם מתרחקים מן הכעור כלל; והגאוה המגונה ובטול היש של כל מי שאינו מהכתה שלהם בולטת מכל שיח ושיג אשר להם וכו׳ ומעשיהם מוכיחים ואומרים לכל, עד במה הם מגיסים לבם בכל

מי שגדול מהם בתורה ותכמה ובמעשים טובים, אם לבו איננו הולך אחרי שיטתם.

ג) ולחזוק הכתה המציאו אמצעים חדשים, שאין מן הנמוס לגלותם ולפורטם, בתור סגולות, שהכונה הבולטת מהן היא: להרגיל את חניכיהם בעקשות פראית ושובבה, לבלתי התביש ולבלתי הכנע מפני כל, לבטל תבל ומלאה — אך לא רצונם מפני רצון אחרים, — ולעמוד על דעתם המשובשת בעזות נוראה וחוצפה יתרה.

ד) מלמדים איש את רעהו את האמונה ואת הדעת, כי לומדי התורה היותר גדולים בלי המוסר לפי שיטתם, כמעט שאינם אלא חרשים חכמים, והקטן מבעלי המוסר מכריע ושקול כנגד זקן ויושב בישיבה, המתיר עגונות בתורת אמת אשר בפיו [פא].

ה) אחרי אשר למוד התורה הוא טפל אל למוד המוסר, ולמוד המוסר איננו בספרי הקדמונים, כי אם העמקה והתלהבות באיזה מאמר לפי רעיון לבם ושיטתם, וכל הזוכה לחדש איזה רעיון, הרי הוא כעוסק במרכבה — שהויות דאביי ורבא כדבר קטן נגדה — על כן אין מסתכלים בקנקנים של החניכים, עד כמה יש בהם מידיעת התורה, ואין משגיחים במעשיהם. יתהלכו בטל, יתנהגו שלא כשורה, אם רק יהגו במוסר בפום ממלל רברבן, ואש תמיד תוקד על שפתיהם בהתלהבות מעלת המוסר ותהילת מדריכיהם — הם הם צדיקים ישרים ונאמנים.

ו) מטביעים כמבע קים בלבב חניכיהם לעזות מוסרית, שיהיה בכח כל אחד להכריע דעת רבים ושלמים, ושלא ינוח ולא ישקט מאחוז בכל האמצעים עד עשותו ועד הקימו את הטוב והישר לשיטתו. וכי יבוא אל אחד המקומות יחתור בכל עז להיות הוא המנהיג, ואסף אליו אנשים בינונים, קטני המח, ועמם קהל הדיוטים, והיה להם למטיף מוסר, וקל מהרה ידעו מפיו את התורה: „לבטל את כל לומדי התורה, שאינם מרכינים ראשם לו" וכו' וכו' ולאט לאט גלו דעתם בהתגלות לבם לשיטתם. את

פא) כונו בזה אל אשר חללו בעלי המוסר את שמו של רבי יצחק אלחנן, שכתו כידוע, היה גדול במקצוע זה של התרת עגונות לעלמא.

הבחורים, אשר לבם ריק מתורה ונבוב מכשרונות ופתוח אל מוסרם המזויף, קרבו בשתי ידים והרבו בתמיכה, והבחורים טובי הכשרונות, אשר ברכה בם ונפשם חשקה בתורה וכו׳, דחו בשתי ידים״.

לכן רואים הרבנים חובה לעצמם להודיע ולהזהיר: „כי הם —בעלי המוסר— מלומדי האונאה, להתחיל בהרבצת תורה ולהפוך לאט לאט את התורה לשיטתם המזויפת. בתחלה בפה רק ימיתו את העיון בתורה בנשיקה, ואחרי כן בתקיפות — לכל היד החזקה של האמצעים ה„מחזקים״, ולכל המורא הגדול, אשר יפילו על סביבם — אף כי יותר ממה שכתבנו, הננו נשמרים מגלות ברבים, מעשים רעים ומגונים מאד, מעשים שלא נראו ולא נשמעו ולא נתנו להגלות ברבים מפני חלול השם״.

ושוב מזהירים הרבנים את העם ואת מוריו הרבנים, לבל יתנו לבעלי־המוסר „לפרוש שחת רשתם על התורה ולומדיה להבליע אותן בנעימה בשיטת המוסר המזויפה״.

וכעבר שבועים אחרי שנתפרסם „קול הקורא״ הזה הראשון. באו עוד חמשה מרבני ליטא, והציעו ב„המליץ״ [פב] מעשים חדשים ואשמות חדשות נגד בעלי־המוסר, אשר העטו חרפה גדולה על כלם ועל המחזיקים בהם.

טו.

הפעולה, שפעלו דברי הרבנים נגד המוסר ובעליו, היתה עצומה מאד. ורבים מהחרדים, אשר לא האמינו לדברי „הסופרים־האפיקורסים״ אשר ספרו מדרכי בעלי־המוסר ותעלוליהם, נוכחו עתה לדעת, כי באמת סכנה נשקפת מאלה ליהדות המקובלת. ובעירות רבות החלו היהודים יושביהן ורבניהם בראשם לרדוף את בעלי המוסר ולגרשם ואת ישיבותיהם מעריהם. אך נמצאו גם כאלה, אשר בכל זאת לא האמינו כי גאון מפורסם כרבי יצחק בלאזר יעמד בראש כתה או הסתדרות כזאת, אשר חבריה

פב) „המליץ״ שם, גליון קנ״ה.

יעשו ככל המעשים, אשר יספרו הרבנים גדולי הדור. אלה „קטני האמנה" פנו אל ר"י בלאזר בבקשותיהם, כי יואיל לבאר באר היטב את מהותו של המוסר ואת הסבות, אשר בגללן הוציאו גאוני ליטא וזמומ משפט קשה כזה עליו, על תורתו ועל כל המחזיקים בה. והמשולחים, אשר נסעו בארץ ומחוצה לה, לקבץ כסף להספקת ישיבותיהם של בעלי המוסר, דרשו גם הם כי יענה ר"י בלאזר על קול הקורא של הרבנים — ויהי מה! ובאם לאו — עליהם לשוב הביתה, כי הכל משיבים פניהם ריקם. ומיום שנתפרסמו דברי הרבנים אין מחזיק בידם, גם לא ירשו למו לדרוש את דרשותיהם הרגילות בבתי המדרש. ומצבם של בעלי־המוסר היה אז נורא באמת. לענות על דברי הרבנים מוכרחים היו — אם לא חפצו לרדת בחרפה מעל הבמה אשר התבצרו שם; — אך מה לענות לא מצאו, אחרי אשר מעשים באו וטפחו על פניהם ולהכחיש את המעשים לא יכלו, יען אין החי מכחיש את החי... ועדים חיים הלא עמדו והעידו בפני כל עם ועדה על כל המעשים, אשר רמזו עליהם הרבנים.

אך „ההכרח לא יגונה". כעבור שלשה שבועות אחרי שנתפרסם ה„למען דעת" בא רבי יצחק בלאזר [פג] ב„מודעה קְטנה" — והיא מעין תשובה על דברי הרבנים, מעין תשובה — אך לא תשובה ישרה ולא ברוּרה.

וזה אשר כתב:

„.... לבקשת רבים ושלמים מאחינו — לברר וללבן מעט את דעתנו על דבר התעוררות הרבנים על אדות המוסר והוגיו — ישיבת סלובודקה ותלמידיה, כולל נאוואהרדק ואברכיו, דעת אדמו"ר רבי ישראל סלנטר ומחזיקיה, הנני למסור „מודעה קטנה", כי בקרוב תודפס במכה"ע דעת רבני וגאוני זמננו המחזיקים והמחזקים למוד המוסר ושיטתו" וכו' „ומה שיש להעיר בדברי רבני וגאוני מתנגדי המוסר ולומדיה, את אשר כתבו במכתבי העתים ובמכתבים בודדים, ומה ולמה עוררם רוחם לזה בעת אם כבר ידעו זאת מאיזה שנים כדבריהם במאמרם „למען דעת"?

פג) שם, גליון קס"ז.

ואיך ובמה, ובאיזה אמצעים השתמשו וישתמשו גם עתה, אם כשרים ומותרים הם על פי תוה״ק? ואם לא יעורר גועל נפש לנפש היפה ודעת ישרה? האם יוכלו עמד לפני כם בקורת נאמנה? וכו׳ ובנוגע לו לעצמו ולמהותו של המוסר הוא מבטיח להו״ל בקרוב ספר שלם [פד].

ברי, כי לא לתשובה כזאת חכו אלה, אשר חפצו וקוו, כי ינקו בעלי־המוסר את עצמם מן האשמות שטפלו עליהם. התשובה, או ה„מודעה הקטנה״ הזאת פעלה את ההיפך ממה שחשב ר״י בלאזר לפעול בדבריו. הן הכל זכרו עוד את החקירה והדרישה הפומבית שנעשתה בפניו של רבי יצחק בלאזר בבית הגאון מרא דאתרא בקובנה, וכי הנאשם, רי״ב, לא מצא במה להצטדק. ורבים תמהו ושאלו: „מה חפץ רבי יצחק בלאזר לאמר בדבריו, כי דברי הרבנים אינם כשרים ומותרים על פי תוה״ק?״ ראה ר״י בלאזר, כי דבריו הביאו לידי „התעוררות״ עוד יותר עצומה נגדו, והתחיל להצטדק ולאמר, כי לא הוא כתב את ה„מודעה הקטנה״, אך איזה נוכל זיף את כתב ידו וכתב מה שכתב מבלי ידיעתו — בכונה „להזיק לכל הענין היקר לו״. אז בא עורך „המליץ״ [פה] והעיד, כי הוא קבל מכתב תודה מאת ר״י בלאזר על הדפיסו את „מודעתו הקטנה״ והמכתב כתוב בעצם ידו וחתום בגושפנקא שלו...

אחרי המקרה המעציב הזה לא לקח עוד ר״י בלאזר עצמו כל חלק בדברי הוכוחים על אדות המוסר ובעליו, שבאו בדפוס עוד ימים רבים אחרי כן.

ובעלי־המוסר קראו לאספת רבנים בעיר באראנוביץ. שם התיעצו ימים אחדים ולסוף חברו „קול קורא״, אשר יכיל תשובה על „קול הקורא״ של הרבנים הראשונים, ויקראו את שמו: „למען

פד) אחרי שלש שנים הוציא לאור את ספרו „אור ישראל״ (ווילנה 1900) אשר סמכתי עליו פעמים רבות בספרי זה. בין שאר דברים באח בספר הזה גם השקפת רי״ס עצמו על המוסר, ויותר מעדים אחרים העיד הספר הזה, עד כמה רחקו בעלי המוסר מן הדרך אשר התוה למו רבי ישראל.

פה) „המליץ״ שם, גליון קפ״ג.

האמת״ פו). על „קול הקורא״ הזה השני חתמו תשעה רבנים. אך מה רב ההבדל בין החתומים הראשונים להאחרונים!

פה היה החתום הראשון רבי יוסף שלופר מסלונים, מעט גאון ומעט רבי לחסידים, אשר מעולם לא בא במגע ומשא עם בעלי המוסר „במקום חיותם״ ומעולם לא עלתה על דעתו להתבונן בעין פקוחה אל מעשיהם; השני היה רבי אליהו דוד רבינוביץ מעיר מ י ר — רב אשר כל ימיו התנגד לאותה ה„ממשלה בכפה״ שהיה רבי יצחק אלחנן מושל בחייו והנחיל אותה ירושה לבנו, ואשר גם הוא ידע את בעלי־המוסר „על פי שכל״ יותר מאשר ראה אותם בעיניו; השלישי היה הרב רייגס מלידא — שמעולם לא היתה דעתו נוחה מגאוני ליטא וזמוט, יען דעתם לא היתה נוחה ממנו ולא נהגו בו את הכבוד הראוי לו לפי דעתו; הרביעי היה רבי חיים ליב רוטנברג מסטוויסק — אחד הקנאים היותר אדוקים אשר לא נמנע מהשתמש גם בחרם, נדוי ושמתא נגד מתנגדיו, ויהי בעצמו אחד מ„עמודיהם״ של בעלי המוסר, ושאר החתומים היו מאותם הרבנים, אשר איש לא ידעם.

הרב מנובוהרודק אשר וקיים את החתימות.

„למען האמת״ זה מלא „קנים והגה והי״ על כבוד התורה שחולל; בו מספרים הרבנים, כי ב„בארנוביץ ישבנו גם בכינו״, אך לא נסו להכחיש גם פאקט אחד מכל אשר ספרו הרבנים הקודמים ב„למען דעת״, ולא נסו למצא פרכא אף לאחת מן הסבות, אשר הביאו את הרבנים הקודמים לצאת ב„זרוע חשופה״ נגד בעלי־המוסר. למותר מצאו הכותבים „למען האמת״ לטרות לבוא לסלובודקה ולתקור את הדבר במקום המעשה. המה הסתפקו אך ב„הכחשה״ גרידא ובעדות סתם, „כי כל מה שכתוב ב„למען דעת״ הוא שקר וכזב ואין בו אפילו קורטוב של אמת״; כי הרבנים „מלבם בדו את כל המעשים אשר ספרו במכה״ע ואינם מתאימים כלל וכלל עם המציאות״ וכו׳. ההכחשה הזאת עוררה תמהון רב בעולם הרבנים, ותחת להשקיט את הריב, עוד היו דברי הרבנים האחרונים כשמן על המדורה. מכל עברים עפו

פו) שם, גליון ק״ע.

מחאות־רבנים בעתונים. החלו לגלות מעשים נוראים מטעשיהם של בעלי־המוסר, אשר בעלי ה„למען דעת" כסו. אז בא גם הגאון המפורסם רבי דוד פרידמאן מקרלין והזהיר את העם מבעלי־המוסר „כי משחתם בם". אחריו באו עוד רבים אחרים וביניהם הרבנים הסופרים רבי שמואל יעקב רבינוביץ הרב באלקניצי — הנמצאת בתחומה של קובנה — והרב רבי אהרן שמואל תמרת, הרב בעיר מילציץ פו). זה האחרון הצטין בסגנונו החריף ודבריו כאש, אשר מלב הם וכואב יצאו. נכרים היו דברי אמת בהוכיחו בראיות ברורות, כי בעלי־המוסר סבבו בכחש את אחדים מן הרבנים החתומים על ה„למען האמת" ובערמה הוציאו מהם את חתימותיהם והשתמשו בהן אחרי כן לצרך „הכחשה"... ורבנים רבים כתבו נגד בעלי־המוסר בעלום־שמותיהם ובשמות־בדויים, וסוף סוף יצאו בעלי־המוסר מן המחלוקת הזאת וידיהם על ראשם.

מעתה ברי היה לכל אשר התענין במחלוקת הרבנים הזאת, כי נבדלו בעלי־המוסר מכולל־הפרושים אשר בקובנה וייסדו כוללים לעצמם, רק מחפצם להיות השליטים היחידים בכספי הכולל ולעשות בהם מה שלבם חפץ. ואחרי אשר בכולל הקובנאי היו ממונים אחרים, יצאו בעלי המוסר ומצאו מקורים אחרים לכסף אשר בהם המה יהיו הבעלים; ברי היה גם כן, כי כל התנועה המוסרית בשנים האחרונות אינה אלא מסוה על פניהם של קמץ אנשים, הרודפים אחרי הכבוד ואחרי ה„מתכת הנבזה" וממלאים חוריהם כסף.

וכאשר הוסרה המסכה, ורבו המתאוננים על בעלי המוסר גם מקרב הבעלי־בתים שהיה להם לפנים שיח ושיג עמהם. גם עדות שלמות החלו להתאונן על הרבנים בעלי־המוסר השוכנים בתוכם, כי מחריבים הם את הקהלות בבזותם את הלומדים ואת החשובים שבעיר ומתקרבים רק לבעלי ההון.

טז.

ויהי מקרה בעלי המוסר כאשר יקרה לכל קדשי האמונות

פו) המליץ, שם, גליונות קפט, ר"א, רל"ב.

השונות: המה בקדושתם יעמדו כל זמן אשר הפרכת מכסה אותם מעין רואים. אך כמעט הורמה הפרכת — ונגוזה כל הקדושה, אשר רבים דמו לראות בבעלי־המוסר. הכל התקומם נגדם ופני הכל הביעו למו שאט־נפש על האונאה והתרמית שהשתמשו בהן להנאתם, ובין המתקוממים היו: רבנים ובעלי בתים, חכמי־ישראל והמון העם.

אך בין המשכילים הציוניים — הדבר כבר היה בשנת הקונגרס הראשון — נמצאו להם מגינים. המגינים הללו ראו בבעלי המוסר חבר אנשים השואפים לאידיאל־מוסרי, המשפר את האדם ואת מעשיו ומרימו על ההמון, באשר האחד אך מחקה את השני ואת חשבון נפשם לא יחשבו. במעשיהם של המתנגדים למוסר ראו מעין אינקוויזיציה, אשר כל אדם ישר ירחיק את עצמו ממנה [פח].

ולא ידעו האנשים הטובים האלה, כי הלוחמים במוסר לא מלחמת תנופה לחמו, כי אם על עצמם הגינו מרדיפותיהם ועלילותיהם של בעלי־המוסר. אך העת הזאת היתה עת הפריחה להרעיון הלאומי בישראל, תור הזהב לציוניות; ועל שפתי כל משכיל לאומי שגורות היו המלים: „מוסר היהדות״. ותהי זאת הסבה — לראות בכל הַגָּדֵל בכרם ישראל דבר שבקדושה, המכיל בתוכו את הרוח הלאומי, רוח היהדות, וכל הנוגע בו לא ינקה, ומעין „שמירה״ מ„רוחות רעות״ היה לבעלי המוסר בעת ההיא גם השם — „מוסר״ — אשר השתמשו בו.

רק ההגנה הזאת לא הועילה לבעלי־המוסר היורדים, יען כי המגינים לא ידעום, וכל יודעיהם ראו בחוש, כי מגינים המה על איזו אנשים בעלי־מוסר, אשר יצרו למו בדמיונם ואינם כלל במציאות, ואלה בעלי־המוסר כמו שהם, החיים אתנו, אינם דומים בשום פנים לאלה, אשר המשכילים יאמרו להגן עליהם...

וכעבר שנה במחלוקת איומה ונר המוסר בכל זאת טרם כבה בסולבודקה לגמרי. אך לא היתה להם תקוה כי אורו יתגדל ויאיר באור הימים הראשונים הטובים, — כי חסרו להם מעתה התנאים הנחוצים להתפתחות המוסר, לפי שנשתנה היחס

פח) רבי קרוב „השלח״ פלק ב, דף 8 — 377 ועוד

אליהם מצד אותה הסביבה היהודית אשר בה היו ופעלו.

ראשי המוסר ומנהליו אנוסים היו לעזוב את המקומות אשר כבר רכשו אותם ואת יושביהם למטרתם — מטרת המוסר, ובמקומות החדשים לא מצאו עוד את „טל השמים”, אשר ירוה את האדמה ויפריח את הזרע אשר זרעו.

כי לפני בואם לקובנה וסלובודקה חי שמה ופעל רבם רבי ישראל סלנטר, אשר שמו יקר היה לכל, אף לאלה אשר בדרכו לא אבו הלך. רוח־קדשו היה מרחף על פני כל ומהודו אצל גם על תלמידיו אלה, אשר עד קרסוליו לא הגיעו. וזאת נתנה להם היכולת להתרומם על אחרים ולהיות ראשים ומנהלים לרבים.

ואלה מבעלי־המוסר, אשר עתה באו למקומות הדשים, ויאמרו להחל את מעשיהם שנית — אף אלה המעטים, אשר באמת לשם שמים נתכונו — מצאו שדה בור, ועל פניו מרחף רוח גאוני ליטא וזמוט, רוח המחאה הרבה, אשר בכחו היה גם לעקור נטוע ומה גם לבלי תת לבעלי המוסר לנטוע...

ובאמת היה כל עמלם לנטוע שנית — מאפס

אחרי ההתנגשות הגדולה של הרבנים בבעלי־המוסר בשנת 1897, עזב רבי יצחק בלאזר את קובנה ויצא לגור בווילנה. ויחי שם בתור איש פרטי ולהפצת המוסר וחזוקו לא עשה עוד מאומה. ביום השמיני לחדש אב שנת 1898 מת רבי שמחה זיסל, אשר לא התערב — בגלוי על כל פנים — בריבם של בעלי המוסר, ויעזב רבי יצחק בלאזר את ווילנה ויצא לקילם וימלא מקומו של ה„צדיק” המת. אך גם פה נשאר רק זמן קט, ויעל ארצה ישראל, אשר בה מת לפני שנים אחדות. ובעלי־המוסר, אשר נשארו בלי מנהלי־רוחני ואין „גדול בישראל” אשר יעמד בראשם ויגן עליהם כלפי חוץ, כמעט אשר ירדו לגמרי מעל במת ישראל.

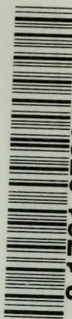
רק בית־מוסר אחד עדין נשאר קים בקובנה — הוא אשר בעליה על יד בית התפלה אשר לחוטבי־עצים. ובסלובודקה אין עוד בית־מוסר מיוחד — ודרשותיהם של בעלי־המוסר נדרשות בבתיהם של בעלי־המוסר הזקנים, אשר עודם בחיים, ובדרשותיהם

אלו המה מחנכים את הצעירים שבבחורי הישיבה ברוח תורתם עוד גם עתה נוהג אותו החנוך-המעשי במוסר הנקרא בשם „חזוק" וגם „מחזקים" עוד ישנם — המה אלה אשר יהיו למופת לאחרים במעשיהם. אך „גבורי מלחמה" עוד אינם, וכבר הסיחו מלבם את הרעיון על דבר הכבוש הגדול אשר אמרו לכבוש את עולמו של היהודי בחזק יד, ולהיות השליטים בקדשי בני ישראל. גם הסכסוכים והמחלוקת בבית ישיבתם חדלו. לבית ישיבתם, הנקרא בשם „כנסת ישראל" — בשמו של רבי ישראל סלנטר — באים רק בחורים עניים ברוח ובכשרון, המוצאים ספוק במזון הרוחני, אשר ימצאו שמה. ומחוץ קול נוגש לא ישמעו וכל רדיפה לא ידעו והרב הסלובודקי, רבי מרדכי עפשטיין — מי שהיה בעל-מוסר נלהב — מגין עליהם. וגם המה ישקטו במכונם; מרגישים המה ואכירים באפיסת כחם הרוחני, ואפיסת כחם זאת גם תהיא להם כתריס בפני החזקים מהם — כי מי זה יבוא להלחם ב„גברא קטילא"?... ואם האחד או השני עדין ירקמו בסתר תחבולותיהם — כל ערך צבורי אין עוד למעשיהם, ואין איש שם לב להם —

דבר אין לעולמו של היהודי עמם, והמה הולכים וכלים מאליהם.

3 1761 07294354 1